

JELENTÉSTANI SZEMPONTOK

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND

R. TAG

Előolvasva 1915 május 25-én

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

JELENTÉSTANI SZEMPONTOK.

Régebben a nyelvtan csak hangtanból (vagy inkább csak «orthographiából», néha «orthoepiából») és «etymológiából» azaz alaktanból állt, a mondattant csak lassanként s nagyon hiányosan vonták be a tárgyalás körébe, akkor is inkább csak a beszédrészek használatával zavarták össze. S még a múlt században is, a történeti s összehasonlító nyelvtudomány fölvirágzása után, a tudományos nyelvtanok is csak a hangtant s az alaktant tárgyalták, úgyhogy joggal mondhatta GABELENTZ Gyöncy, hogy «sok indogermán nyelvtan ott végződik, a hol a mondattannak kellene kezdődnie», pedig vannak nyelvek — minő a kínai — melyeknek a nyelvtana csupán mondattanból áll.¹⁾

De míg a mondattanra nézve mégis voltak egyes jeles kivételek, a nyelvtudománynak egy másik fontos ágával, a jelentéstannal mai napig is többnyire mostohán bántak a legtöbb iskolai és tudományos nyelvtan, s pl. még az indg. összehasonlító mondattan megteremtője, DELBRÜCK sem választja külön a jelentéstani részeket a mondattantól.

A jelentéstannak a múlt század közepe táján fölmerült kezdeteit ismertettem 1880-ban, akadémiai székfoglaló értekezésemben.²⁾ 1880 táján új ösztönzést kapott a jelentésstan az újabb

¹⁾ «Auch das ergibt sich von selbst, dass die Grammatik einer isolierenden Sprache lediglich Syntax ist. Nun hören freilich viele der modernen indogerm. Grammatiken da auf, wo die Syntax anfangen sollte» (Internat. Zeitschrift für allgem. Sprachw. 1884. 1: 273).

²⁾ A jelentésstan alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések (Értekezések a nyelv- és szépi. köréből 10. k. 1. szám): — V. ö. még a jelentéstani részt a felsőbb osztályoknak szóló Magyar Nyelvtanomban (1. kiad. 1879) s a Magyar Nyelv e. munkámban (1. kiad. 1880. 2. 1907). Továbbá: Rokónértelmű szavak, Nyr. 2. k. A visszaható ige használata, 7. k. Ön-állósított határozók (Büdenz-Album, 1884).

nyelvtudományi iránytól, mely HUMBOLDT VILMOS és STEINHAL nyelvlelektani eredményeiből kiindulva nyomatékkal hangsúlyozta s különösen az analógiás módszerben méltatta az emberi beszédnek lélektani tényezőit. Termékenyítő hatással volt különösen PAULNAK a nyelvtörténet elveiről szóló klasszikus munkája¹ és német szótára. Azóta különösen WUNDT nyelvlelektana keltett egész mozgalmat a nyelvlelektan terén és mi nálunk is ösztönzőleg hatott néhány értékes jelentéstani értekezésre.² A szólás-módok és közmondások magyarázata is a jelentésstan körébe tartozik, és újabb sok értékes szólásmagyarázatot köszönünk TOLNAI VILMOSNAK és KERTÉSZ MANÓNAK (a Nyr. és MNy. kötetekben). A jelentéstani irodalommal kapcsolatban említhetni a Nyelvtörténeti Szótárt is, mert benne iparkodtunk minden szónak a jelentéseit történeti egymásutánjukban föltüntetni.

Azonban úgy látszik, WUNDT nyelvlelektana se másutt, se mi nálunk nem volt olyan nagy termékenyítő hatással, a milyent sokan vártak tőle.³ Most sines még elismert rendszer, melyre pl. egy nyelvnek jelentésstanát föl lehetne építeni. A NySz. adatait is igen kevésbé értékesítjük, pedig kész anyagot nyújta-

¹) Prinzipien der Sprachgeschichte. Eddig négy kiadás, a negyedikben sok helyt a magyar nyelvre is tekintettel van.

²) L. GOMBOCZ Z. Nyelvtörténet és lélektan (Nyelvészeti Füzetek 7. száma). Képzettársulás és jelentésváltozás (M. Filoz. Társ. Közleményei 1911 és M. Ny. 7. k.). SZEREMLEY CSÁSZÁR L. és SZOLÁN F.: Jelentés-tanulmányok (no. 35. és 36. szám és a M. Nyelvt. Társ. kiadv. 9. szám). SYROSS KATALIN: Jelentés-tanulmányok (1910. Athenaeum).

³) A nyelvészek csalódását leghatározottabban SPENNER fejezi ki: «A hogy WUNDT a jelentésváltozás lefolyását magyarázza, az a psychológusnak nagyon érdekes lehet, de a nyelvésznek sajnálattal kell megállapítani, hogy nem sok hasznát veheti. Nekünk másféle lélektan kell: mink első sorban azt kívánjuk tőle, hogy a nyelvészeti gyakorlatot segítse olyan kérdések megoldásában, melyekben a történeti tények cserben hagy-nak.» — Egy romanista, K. MORGENROTH, azt írja (Zeitschr. für franz. Spr. u. Lit. 41: 18): «WUNDT, elfogulva az ő associatióitól vagy inkább önműködő képzeleteitől, a jelentéstant valami bogaras vonású betegíti, mely arra ösztönzi, hogy tudományos porfelhőket verjen föl s ezzel elfátyolozza magának és másoknak a való jelenségekre való kilátást.» — MARTY is élesen bírálja WUNDT jelentésstanát ilyen című munkájában: Untersuchungen zur Grundlegung der allgem. Gramm. und Sprachphilosophie.

nak számtalan jelentéstani kérdés fölvetésére és megoldására. Egyáltalán: a részletes kutatás ezen a téren nem olyan serény, mint a nyelvtudománynak egyéb ágaiban, pedig — hogy mást ne említsék — a *szófejtés* sokszor ingatag alapon áll, ha a jelentésfejlődés kérdéses eseteiben nem támaszkodhatik meg-állapított módszeres elvekre (a jelentések megokolása csakugyan Achilles-sarka még ma is a szófejtésnek). Így tehát nem lesz fölösleges, ha föl hívom a figyelmet egy-két újabb jelentéstani elméletre és néhány olyan szempontra, mely nézetem szerint irányadó és elmemozdító lehetne az értékes anyaggyűjtésre és termékenyebb részletkutatásra.

I. Az indulat szerepe a jelentésváltozásban.

A nyelvlelektan természetesen sohasem feledkezett meg arról, hogy az *indulat* a nyelv eredetének és fejlődésének fontos tényezője. De ezelőtt nem méltatták eléggé ennek a rendkívüli fontosságát s azt az igazságot, hogy a legtöbb nyelvi változás és különösen a legtöbb szójelentés változása ennek az érzelmi tényezőnek az eredménye. Ezt az igazságot nagyon nyomatékosan hangoztatja és tüzetesen bizonyítja két új munka: egy német SPENBERTŐL s egy francia nyelvű BALLYTÓL. (HANS SPENNER: Über den Affekt als Ursache der Sprachänderung. Ch. BALLY: Le langage et la vie. Én az előbbit ismerem; ugyancsak ezt ismertette most SCHMIDT JÓZSEF az Egy. Philologiai Közönyben.)

SPENNER fejtegetése szerint az új kifejezések alkotásában, valamint a meglévőeknek egymással való helyettesítésében a legfontosabb indítók az illető kifejezéssel összefüggő indulat (affectus, a mennyiben t. i. nem művelődéstörténeti okok szerepelnek). Igen nyomatékosan hangsúlyozza, hogy fejtegetésével nem újabb elméleti okoskodásokra, hanem valóságos módszeres munkára akar ösztönzést adni, s azt kívánja, hogy magából a mindennapi társalgásból grújtsunk az övéihez hasonló észleleteket. Azonban a nyelvtörténetből és a nyelvhasznításból is tárgyal egyes — részben már ismeretes — példákat. Hogy a latin *caput*-ot a román nyelvek a bögrét jelentő *testa*, *tele* szóval helyettesítették, annak nyilván az indulat, megvetés,

harag volt az indító oka. Így nevezi a mi népünk a fejet megvetőleg kobaknak, pedig a kobak tkp. kivájt tőköt, tőkpalczkot jelent (török *kobak*; tők). S a *koponya* is tkp. ugyanazt jelenti, s ha régente azt mondták: *agya koponyája, feje koponyája*, ez szakasztott olyan kifejezés volt, mint a *feje kobakja* (L. Nyr. 36: 231). A német *laufen*, mint az izlandi *hlaupa* [ang. *leap*] bizonyítja, tulajdonképp ugrást jelent, tehát egyszerű futás helyett *megugrást* jelentő élénkebb kifejezés. A magyarban a helyett hogy *elful* nemcsak ma mondjuk, hogy *megugrik* (*elugrik* is NySz.), hanem mint a nyelvtörténet bizonyítja, a *szökik* ige is ugrást jelent eredetileg: Az vad oroszlán az lesből a prédara szök (MA). «Szökj fel, kabla!» — A helyett hogy *filni* azt mondjuk *rettegni*, s ez tkp. a. m. reszketni, remegni, mint a fr. *craindre* = lat. *tremere*. — A *ri* ige, mint régi irodalmunk bizonyítja, eredetileg ordítást, bögést jelentett (rugit, mugit), tehát *ne ríj* olyan ráförmedés volt, mint ma *ne ordíts, ne bögy!* — *Romlik* eredetileg a. m. összedül, leszakad (romlott fal, bástya, elromol, megromol a fal); mai értelmében a régi *megvész* helyét foglalta el, mert azelőtt azt mondták: megveszett a gyomrom, megvész a bor, a szalonna stb.

Az indulatos szöhelyettesítésnek legismertebb példája az, hogy az egyszerű *nyggon, igen*-féle fokozó, nagyító szókat ilyenekkel helyettesítjük: *borzasztó, iszonyú, szörnyű, rettenő, rettenetes*. A *borzasztó* még a XVI. század végén népiesen *hajborzasztó* volt, tehát még igazán csak borzadalmat okozó dolgokra alkalmazták, az *iszonyú* is csak így szerepel régi irodalmunkban: *iszonyú vad, iszonyú kemény*. De már APÁCZKAI-nál ilyeneket olvasunk: A fűzfa *szörnyű hamar* nő. BERCSÉNYI Leveleiben: *szörnyen ügyes*. És MIKES-nél: *Rettenő fejes*, mukacs állat a tűzok. — Hasonló túlzásokat (superlatívusokat) számtalanszor használunk. Pl. ilyeneket: már *százszor* v. *ezer-szer* mondtam, *végtelen* boldog, *bizonyosan* eh. valószínűleg, *bolond* v. *őrül* eh. szeszélyes, *elragadó, elbájoló* v. *lajos* eh. gyönyörű, *menyegi* v. *isten* élvezet, *angyal* jószág, *ördög* tere, *pokoli* gondolat, *ég és föld* a különbség, *patázkik a véré*, *bolondul* vána. Ugyanigy túlozzuk a *kiesingítést* is, ha pl. kevés helyett azt mondjuk: *egy csópp, egy nádk szem, egy*

szikra, vagy hamar helyett: *egy perc* v. *egy szempillantás alatt, rögtön* stb.¹⁾

Számos más szöhelyettesítésnek is az indulat, a nyomatékosabb, élénkebb, megvető, gúnyos kifejezésre való törekvés volt az oka. *Fölkelés, föltámadás* helyett ma *lázadást, zendülést, forradalmat* mondunk, *berohanás* h. *beütést, betörést, bevonulást* stb. Így magyarázódik egyes szavainknak részbeli vagy teljes elavulása. A *szeg* ige szerepelt pl. régente sok olyan kifejezésben, a melyben ma az erősebb *tör* igét használjuk.

Szeg önmagának barázdákat Jákob:²⁾ *confringit sibi sulcos Jacob* (BécsiK. azaz tőri a barázdát, Károlymál; boronál). Megszegdéli ő bálványokat: *confringit simulaora* (u. o., Kár.: eltöri az ő bálványait). E vitéz nagy haraggal az ajtót reászegő (GuaryK; azaz rátörte az ajtót). Vervén az frátert sok pálezákat szegének meg ő hátán (DomK. sok pálezát eltörtök). Mózes reászegő az istápot az megbizonyosodott bünsőre (MA., azaz pálezát tör fölötté). Ágakat szegdelnek (JordK.). Állófáknak ágait szörnyen szegdéli (RMK.). Az diót szegő meg, vödö ki az belit (Badv. Családélet). Leszegni az ágat: frondes avallere (PPB.). Kőszegő: lapidarius (uo.). Szegdelt szám (if. HELMAY: tört száma). Szegedelmesség a kódexekben a. m. töredelmesség. (Mindezek és sok más példa a NySz.-ban.)

Miért alkalmazták később mindezekben a *tör* igét? *Szeg* eredetileg úgy l. csak kettétörést, sőt csak kétrét hajtást jelentett, mint ma is a varrásbeli szegésben, beszegésben (vö. szék. «megszegte a lovam a nyakát: karikába hajtotta»). Ellenben a *tör* ige összetörést, zúzást, rombolást jelent; vö. HELMAY-nál: «A *megszegett* nádszál el nem akarja *törni*». Ez tehát sokkal erősebb, nyomatékosabb, s azért használták mindig gyakrabban a gyöngébb jelentésű *szeg* helyett. Emez csak bizonyos kapcsolatokban maradt fenn: *nyakát szegi, kolvét szegi, megszege a kenyeret, beszegi a ruhát*.

Valamint azonban az indulat, ha gyakran ismétlődik, veszt erejéből; a kifejezésnek is az az indulatos velejárója a meg-

¹⁾ *Bémítő szep, ütőtató szep* stb., L. BINDER, Nyr. 18: 245. Hasonló példák uo. 125. LAMM: Toldi 220. V. 6. F. KUN: Die Hyperbel und die Schule, Zeitschrift für den deutschen Unterricht 7. k. Vö. még az udvariasság túlzásait: *olizatos szolgája, könyörgöm alásan* stb.

²⁾ A Székelyföldről még ma is: Felszegjük ezt a gyepet, mert rosszul termi a fűvet.

szokás folytán veszt erejéből s idővel egészen elvesz. Így a *borzasztó, szörnyű-félek* ma már a legtöbb ember beszédében alig jelentenek egyebet, mint a *nagyon, igen* szók, s a német *sehr*-nek rég elfeledték eredeti 'fájdalmas' jelentését (a finn *sairas* 'beteg' germán jövevényszó). Szintúgy elfelejtettük, hogy a *hoponya* tőköt s a *szókés* ugrást jelent. A finn *vainio* ma asszonyt jelent, de eredetileg, mint a megfelelő lapp szó bizonyítja, lelket jelentett, tehát olyan szerelmes megszólítás volt, mint a *lelkem, szívem, galambom* stb.

A szófejtésre s a jelentéstanra igen fontos, hogy összegyűjtsük a szótörténetnek olyan eseteit, melyekben az indulatnak van szerepe, s azokat is, a melyekben a mai jelentés az indulatos velejáró eltűnése által keletkezett.

II. Az érzelmi velejáró.

Noha SPERBER különös nyomatékkal tárgyalja az indulatnak nagy fontosságát a nyelv fejlődésében, nem szabad felodni, hogy erről már sok más lélektani és nyelvtörténeti munkában és fejtegetésben is szó volt, így pl. leggyakrabban a nyelv eredetéről szóló elméletekben. A jelentéstanra nézve e tekintetben kiválóan érdekes és tanulságos ERDMANN könyve «a szó jelentéséről» (KARL OTTO ERDMANN: Die Bedeutung des Wortes, Leipzig, 1900). ERDMANN tüzetesen tárgyalja «a szóknak *mellék-jelentését és érzelmi életét*», s az utóbbira nézve éppen olyan határozott eredményre jut, mint SPERBER: «Érthető ugyan, de egyuttal reménytelen az a törekvés, hogy tisztán ismereteket kifejező, érzelem nélküli nyelvet teremtsünk» (132). Ugyanaz a fogalmi tartalmuk, de mégsem azonos a jelentésük a köv. szópárokknak: *tavas*—*kikelet*, *haza*—*hon*, *vígasztalás*—*vígasz*, *sóhajlás*—*sóhaj*, *repül*—*szárnyal*, *háborút kezd*—*harczra száll*, *harczol*—*viaskodik*, *ló*—*paripa*, *szag*—*illat*. Mindenik szópárnak a második tagjában van valami *érzelmi velejáró*, amely ezeket a választékosabb, emelkedett vagy költői nyelv szavaivá avatja.¹⁾ Máskor viszont az egyik kifejezésnek gúnyos vagy meg-

¹⁾ V. ö. pl. (egy hírlapi vezércikkéből 1915. IV. 3): «A *tavas* az *idén* nem *kikelet*, hanem csak közönségesen, csak egyszerűen *tavas*».

vető az értelme, vö. szerb—*rác*, német—*soab*, *katholikus*—*pápista*, *dicsekszik*—*henczeg*, *mi a szándéka*—*miben sántikál* stb. Ilyen árnyalat sokszor fűződik az idegen szóhoz, vö. *szólmód*—*frázis*, *beszél*—*poval*,²⁾ *iszik*—*tringol* (ugyanígy fr. *trinquet*, olasz *trincare*, a német *trinken*). Viszont gyakran élünk *szépitgető*, *enyhítő*, *leplező* kifejezéssel. De néha alig lehet eldönteni, vajjon *szépitgetés* vagy *keserű gúny* volt-e az indító oka valamely kifejezésnek: ha pl. a mérget több nyelvben egyszerűen beadásnak, vagy pedig italnak, ételnek nevezik (a ném. *Gift* a *geben* igéből, v. ö. *Mitgift* hozomány; a fr. *poison* = lat. *potio* ital; a magyar régiségben és nyelvjárásokban *ételő*, *megétetés* stb., pl. «Verböczit megéteték, meghala» NySz³⁾).

Leginkább a velejáró gúny okozta, hogy sok kifejezésnek lefokozódott, rosszabbá vált a jelentése. Ilyen pesszimista fölfogás okozta, hogy pl. az *együgyű* szó mai jelentését vette föl, míg régebben egyszerűt, őszintét jelentett («boldogok az együgyűek»); ugyanígy a német *einjältig* stb., az angol *silly* (= ném. *selig*), a francia *benêt* (*benedictus*). A *trüggya* eredetileg az ebédhez való édességet jelentett, ma ganajt jelent. Sok közönyös kifejezést («vox media»), mely azelőtt jót is, rosszat is jelentett, ma csak rossz értelemben használunk. *Büz* azelőtt jó szag is lehetett, még FALUDI is beszél a rózsza büzéről, sőt a csángók még ma is így beszélnek, de az országos nyelvben ma csak a rossz szagot mondjuk büznek (v. ö. lat. *olet*, *non olet*). *Hirhedt* eredetileg annyi volt, mint híres, a mi elhírhedett, még VÖRÖSMARTY, JÓKAI, VAS GEREBES jó értelemben használták («hir-

csakis az élelem természetének megindulása, csakis a kenyér megfogása. A kikeleti szinek és álmeek, ábrándok és mámorok az idén nem izgatják a világot.» — *Tavaszi öltözet* helyett nem mondanánk *kikeleti öltözet*.

¹⁾ A spanyol a feesegetés francia szóval fejezi ki: *parlar*. Viszont a francia a honzagot spanyol szóval: *hablar* (sp. *hablar*, beszéltri). A gebét a francziák a német *posse* szóval, a nyitrai tótok a magyar *paripa* szóval jelölik.

²⁾ VONDRÁK azt írja (Sl. Gram. 1:64): «*Potio* Trank, insbesondere der vom Arzt verabreichte, kann zu *poison* Gift werden, aber die Speise an und für sich, kann nicht eine solche Bedeutung annehmen.» Ezt megczáfolja a magyar nyelv, ez tehát nem elég ok, hogy a szláv *jad* 'mérég' szót elváltasszák a *jed* 'enni' igétől, v. ö. BERN. Et. Wb. 1:272.

hedett zenésze a világnak» VÖRÖSMARTY Liszt Ferenczről), de ma már csak rossz hírűt jelent, s ebben talán a német *berüchtigt* hatásának is volt része. *Elkölesős* a népnyelvben rossz erkölcsű, rossz szokású embert jelent. *Elkövetni* mai nyelvszokásunk szerint csak a rosszat lehet, a XVIII. században még közönyös volt a jelentése, úgyhogy FALUDI azt írhatta: «E kettőben áll a keresztyén ember kötelessége: hogy a gonoszt elkerülje és a jót elkövesse.»

Néha viszont a közönyös kifejezés jó, dicsérő jelentést vesz föl: *híre van*; *híres*, a mi különös jó vagy szép; *kedve van* eh. jó kedve; *a társaság* = a jó, finom társaság; *beesül* eh. nagyra beesül; *szerenese* eh. jó szerenese (mert eredetileg csak találkozást, véletlent jelentett). Néha meg a rossz dolgot elnézőleg vagy tréfásan enyhítjük, ha pl. a hazudást *fallentésnek* nevezzük, vagy ahelyett hogy *lop* azt mondjuk: *esén*, *elémel*, *elszuvaszt* vagy bár *elsikkaszt* valamit.

A nyelvésznek igen vonzó feladat volna összegyűjteni és mindezen különféle szempontok szerint tárgyalni szavaink történetében azokat a változásokat, a melyekben az érzelmi mellékjelentés volt a fő tényező. Ide tartozik a költői és prózai szóhasználat különbsége s általában a szójelentésnek a stílusfajokkal való kapcsolata.

III. A rokonértelmű szók történeti szempontból.

A jelentéstannak igen érdekes tárgya a rokonértelmű szók jelentésének elemzése és összehasonlítása. Evvel mi nálunk, sajnos, még nagyon keveset foglalkoztak, noha igen szükséges volna gyakorlati célra is: az irodalmi s különösen a szaktudománybeli szóhasználat megértésére és megítélésére. Itt csak arról akarok szólni, a mire legkevesebben gondolnak: hogy t. i. — noha a synonymika minden nyelvben a szavaknak csak egykorú, egyidejű jelentését veti össze — vannak e tárgynak érdekes és tanulságos történeti szempontjai is.

Először is azt lehetne vizsgálni, az illető szók mióta rokonértelműek és hogyan lettek azzá. Ha ezt tudjuk, igen sokszor jobban megértjük a köztük levő árnyalati különbségeket. Igen tanulságos volna pl. összeállítani a kódexirodalom vagy PÁZ-

MÁNY PÉTER synonymikáját és vizsgálni, milyen változások történtek e tekintetben azóta. *Öreg* és *vén* nem egészen egy. Még a XVI. században ritkán mondták az élemedett korú embert *öregnek*, mert ez a szó akkor még rendesen nagyot jelentett: a nagyszemű embernek *öreg szemű* volt, a nagy teknő *öreg teknő*, a nagy vétek *öreg vétek*, mint még ma is mondjuk: *öreg hiba*, s a nép nyelvében: *öreg este a késő este*, *öregszemű borsó a nagyszemű*, *öreg harang a nagy harang*¹⁾ s a régiéknél *öregén sült tikmogy* a kemény vagyis 'nagyon' megsült tojás. Világos tehát, hogy az *öreganya*, *öregapa* kiméletes kifejezése volt a vénségnek, úgy mint a *nagyanya*, *nagyapa*. S ime ez az oka, hogy az *öreg* maiglan jó és kedves értelmű, a *vén* ellenben gyakran gúnyos és megvető. V. ö. *öreganya* — *vénbanya*, «a szent *öreg*» — a *vén igazember*, s végre: *Öreg ember nem vén ember.*²⁾

Ehhez némileg hasonló lehetett az *eb* és *kutya* viszonya. A *kutya*, *kutyó* vogul megfelelője, *katwo*, kis kutyát, kutya-kölyket jelent, és mint már MUNKÁCSI megjegyezte (NyK. 25:281): «Az *eb* és *kutya* között ez lehetett eredetileg a jelentésbeli különbség.» A *kutya* szót mint kedveskedő kifejezést alkalmazhatták az idősebb ebre is, és így lett lassankint egyértékű magával az *eb* névvel, még pedig alkalmasint csak a XVI. században, mert kódexeinkben az *eb* mindig csak *eb* és sohase *kutya*.

Ugyanigy lehetne kutatni más szópárokra nézve is, mi volt oka a jelentésbeli viszonyoknak, pl. a *száll* és *repül*, *ügyél*, *figyel*, *öriz* és *őz*, a *szag*, *láz* és *illat*, a *hírdelt* és *híres*, a *büszke*, *gőgös*, *dölyfös* és *kevely* közt stb. Érdekes, hogy ma a *büszke* majdnem dicsérő kifejezés, ritkábban gánjeselő, holott — mint SZARVAS G. kimutatta³⁾ — a *láz*-ből szár-

¹⁾ A mult század hatvanas éveiben divott Veszprémben ez a népdal: Nincsen feleségem, nincsen aprópénzem, se *öreg*, se *apó*, elvitte a Patkó.

²⁾ Már KAZINCZY azt írja egy levelében (Kaz. és Desseswffy J. lev. 2:284): «*Vén* ember csaknem sértő szó. *Öreg* embert mondunk. *Vén asszony* sért, *öreg asszony* nem sért. Verba valent. usu.» A *vén* és *öreg* használatát legjobban tárgyalta VOLF György Nyf. 13:111—2.

³⁾ Nyf. 16:555. L. még SZEREMLEY Császár L. Jelentéstanulmányok, Nyf. 36:71—72.

mazik, s azelőtt gúnyos értelme volt. Azt mondták pl.: Büzzel, hetykén, büszkén szól. Büdös a kevélységtől stb.

Azonban ha érdekesek a rokonértelműségnek előzményei, szintoly érdekesek és fontosak a következőképek. Ha két szó valami okból egyértékűvé válik, legalább annyira, hogy a használatban egymással váltakozhatik: akkor az egyik — még pedig, mint a *szeg* és *tör* példáján láttuk, a nyomósabb, hathatósabb kifejezés — divatra kap s mindinkább kiszorítja a másikat. Így avultak el többé-kevésbé a következők: *agg* — a *vén* és *öreg* miatt, *kor* — az *idő* miatt, *é* — az *eszendő* miatt, *éj* — az *éjtszaka* és *éjjel* mellett, *é* v. *joh* — a *gyomor* és *belső rész* mellett.¹⁾ Így viszonylanak egymáshoz még: *ildomos* — *okos*; *apot* — *csokol*; *haggyap* — *köp*; *fagg*, *esügg* — *lóg*; *arányoz* és *tárgyal* — *céloz*; *arányoz*, *alít* és *vét* — *gondol*; *vadkan* és *erdei vadlászó*. Sokszor a jövevényszó szorítja ki az eredetit, pl. *barát* a *fél* szót (Látjátok feleim), *darab* a *remeket*, *puszta* a *kietlent*, *beteg* a *kórt*; *préda* és *zsákmány* a *ragadományt*, *próbál* a *kisért* igét, *csinál* a *tökél*, *művel*, *tesz*, *szerez* igéket (legalább sok használatukból).

A kiszorított szó megmaradhat az irodalmi nyelvben vagy ennek csak bizonyos stílusfajaiban (pl. a költői vagy az egyházi nyelvben) vagy pedig egyes nyelvjárásokban vagy végre csak egyes szólásmódokban. Így maradt fenn a *szeg* ige ezekben: *kenyeret szegni*, *nyakát szegni*, *a kendőt beszegni*, *a törvényt megszegni*.

A rokonértelműségnek egy másik következménye, hogy az egyik kifejezést a nyelv fölhasználja valami más, rendszeren szűkebb, határozottabb fogalom jelölésére. A régebbi nyelvben *épít* és *rak* jóformán egyet jelentettek: várost raktak, templomot raktak. Mióta a szemléletesebb *épít* ige győzött, a *rak* igét szűkebb jelentéssel használjuk: megrakjuk a kocsit, lerakjuk a téglát stb. Kódexeink korában *tetszik* és *litszik* teljesen azonos jelentésű volt, de később ezt a fogalmat mindinkább a *litszik* igével fejezték ki, nyilván a *lát* igével való erős képzetársulás

¹⁾ *Éj*, *és* és *é* azért is, mert az ilyen nagyon rövid szók az összefüggő beszédben gyakran nem elég érthetők, s azért jobban érthetőkké helyettesítjük.

miatt. Viszont a *tetszik* valamely más képzetek hatása alatt mindinkább a mai jelentést vette föl, de ebben a *kell* igével osztozott, úgyhogy ez a két ige körülbelül száz évig rokonértelmű volt, s még MOLNÁR ALBERT azt írja: Az ő vélek szerelmeskedőknek akarnának *tetszeni* és *kelleni*. Később aztán a *kell* ige mindinkább a mai jelentésére szorított: *necesse est*, *oportet*, *debeo*.

Rendkívül tanulságos volna összegyűjteni azokat a szópárokat vagy szócsoportokat, melyek nyelvünknek régebbi korszakaiban rokonértelműek voltak, és vizsgálni, ennek a rokonértelműségnek minő jelentésfejlődés volt a következménye.

IV. Kifejezéseinknek többértelműsége.

ERDMANN könyvének egy másik érdekes szakasza a nyelvi kifejezésnek többértelműségével és határozatlanságával foglalkozik, s hogy erről mi a véleménye, azt már a könyve elején álló jelgége mutatja: «Sobald man spricht, beginnt man schon zu irren.» Sokszor maga a nyelvtani forma is kétértelmű. Pl. a *gyermek* jelentheti a jelenlevő vagy szóban forgó gyermeket (a gyermek fázik), de jelentheti valamennyi gyermeket is (a gyermeknek van órangyala). *Barátom* is kifejezheti azt, hogy most ír, pl. levelet, de azt is, hogy író, hogy könyveket szokott írni. Ez utóbbi esetben az angol nyelv különbséget tesz: *he is writing* és *he writes*. Viszont kétértelmű a németben *ich sehe*, s a magyarban megkülönböztetjük: *látok* és *látom*. Azután többértelműek a relativ jelentésű szók, pl. *új* (*új levélbélyeg*: használatlan, vagy új keltű, vagy bélyeggyűjtőnek új szerzeménye) vagy *kor* (ifjúkor — a korral megjön a tapasztalat), *műkedvelő*, *dilettáns* részint dicsérő, részint gúnyos értelemben stb.

A tulajdonképi többértelműség vagy kétértelműség már nagyobb baj, pedig — ha kivesszük azokat a műszókat, melyek csakis egy-egy szaktudomány körében szerepelnek¹⁾ — jóformán

¹⁾ Itt is inkább csak a mennyiségtanról s a természettudományokról lehet szó: *hatvány*, *kénsav*, *kénnyel* stb.

minden kifejezésünk többértelmű. Első például azt a kérdést teszi föl ERDMANN: kit nevezünk *németnek*? S megállapítja, hogy ez a név háromfélet jelent: a német birodalmi polgárjogot, a német származást, az anyanyelvet; s akárhány ember csak egyik vagy másik értelemben német. Így legtöbb szavunk nem határozott körű és tartalmú fogalmat fejez ki, hanem határozatlan képzettömeget, legföllebb valami népszerű fogalmat. Sokszor még nagyobb a különbség egyazon szónak jelentései közt. *Kormány*: hajókormány vagy országos kormány. *Tőke*: fatő vagy pénz stb.¹⁾ A szó jelentése számtalan képzettársulás eredménye, századokon és nemzedékeken át ismétlődő s változó képzettársulásoké: ezeket a természeti viszonyok, a történeti események s a művelődés fejleményei okozzák. Világosan látjuk ezt, ha egy-egy kifejezést összehasonlítunk valamely más nyelvben való megfelelőivel. Ilyenkor rendes tapasztalat, hogy amit egyik nyelv egy szóval fejez ki, a másik két, három vagy több szóval mondja. A magyar *nap* németül *Sonne* és *Tag*; *idő*: *Zeit*, *Wetter*; *fa*: *Baum*, *Holz*; *bőr*: *Haut*, *Leder*, *Fell*. Viszont a német *Farbe* magyarul *szín* és *festék*; *Haar*: *haj*, *szőr*; *rund*: *kerék*, *gömbölyű*; *alt*: *öreg*, *régi*, *ó*, *agg*; *Liebe*: *szeretet*, *szerelem*; *erzählen*: *elmond* v. *elbeszél* és *mesél* stb.

Igaz, hogy a legtöbb esetben eloszlatja a kétértelműséggel járó homályt a környezet, a helyzet, az előzménnyel vagy következménnyel való kapcsolat, az arcjáték vagy taglejtés stb.²⁾ SZARVAS GÁBOR erre a következő találó példákat említette (Nyr. 22: 42):

«Így szólók az inasomhoz: Hidd el a *nyergest*, hadd vizsgálja meg ezt a lószerszámot. Később ismét: Mondd meg a kocsisnak, vezesse elő a *nyergest*, kilovagolok. Vadászfegyverről lévén szó, panaszkodom ismerősömmek: A mi *puskásaink* boltjában nem talál az ember kedvire való fegyvert. Más alkalommal elbeszéltem, hogy: A mi *puskásaink* erős tüze-

¹⁾ Az úgyn. homonymok olyan szók, melyek külön eredetűek, de véletlenül egyformán hangzanak, pl. *der Preis*, *der Fluß*, *der Ahle*; *der Dolch*, *der Felle*; *Spargel*, *Spargel*; *Spagat*; *Bernstein*, *Bernstein*; *Efeu*; *primas* *Primas*, *primas* *Vorgeiger* (*primas*-s, mint *szekundás*); *Mariäns* *Mariäns*, *Mariäns* *Zwanziger* mit *Marionbild*.

²⁾ V. ö. még a jelentéseknek elkülönödését, l. orról ZOLNAT: A nyelvbéli különböztetéshez, *Nyelvtudomány* 1914. (V. ö. még Nyr. 43: 346–350.)

lést kezdtek s visszaverték a támadást. Tegyük föl, hogy én egy vendéglő éttermébe belépek s fölöttem levetve az ott álló szolgálóhoz fordulva így szólok: Nines itt *fogas*? aztán leülök, kezembe veszem az étlapot s újra kérdezem: Ninesen ma *fogas*? Ha ez a szolgáló magyar születés, kérdelem, vajjon nem értette-e meg, melyik *fogasra* céloztam először, s melyikre másodszer s vajjon összezavarta-e egyiket a másikkal? (SZARVASNAK egy hasonló fejtegetése no. 23: 86. Más, tréfás példák Nyr. 1: 51.)

Néha még jó hasznát is veszszük a kétértelműségnek, pl. elmés mondásokban, szójátékokban stb.¹⁾ Egyáltalán: ha nem annyira az értelemre, hanem inkább a képzeletre és akaratra kívánunk hatni — pedig a mindennapi beszédben, az elbeszélésben, a rábeszélésben ez a rendes törekvésünk, — a jelentés határozatlansága nehogy ártana, sokszor még előmozdítja a célt, a pártpolitika szónokai pedig és a kortesek akárhányszor szántszándékkal a zavarosban halásznak.

Néha azonban csakugyan bajt okoz a kifejezésnek határozatlansága, többértelműsége. *Óráközben olvastam* annyit is jelenthet, hogy a lezkeóra alatt, de annyit is, hogy az óráközök egyikében olvastam. Az ilyenek kellemetlen félreértéseket okozhatnak, sokszor pedig álokoskodásra vezetnek vagy meddő szóvitákra, mikor pl. a vitázók közül mindegyik más más képzetet köt ugyanahhoz a szóhoz, s ez akárhányszor előfordul még a szaktudományban is. Valaki kimutatta, hogy magában a közgazdaság irodalmában az *érték* szót, tehát egyik igen fontos műszót, tizenhét különféle értelemben használják. A lélektanban az *apperceptiót*, a nyelvlélektanban az *innere Sprachform*-ot többféle jelentéssel használták. A pörös ügyekben, vámügyi kérdésekben legtöbbször bizonyos kifejezéseknek kétféle értelmét állítják és vitatják. Azért a tudomány definiálja a körébe eső fogalmakat s a definicióban kénytelen többé-kevésbé megváltoztatni, helyreigazítani a kifejezésnek népszerű jelentését. A nyelvhelyesség szempontjából legtöbbször a pontatlanul használt idegen szókat rójuk meg határozatlan jelentésük miatt.²⁾

¹⁾ Valaki azt állította, hogy a magyarnak nem lehet sok szójátéka (pedig dehogy nem), mert nem szokott a *szóval játszani*. Itt az utóbbi kifejezés kétértelmű, ez tehát maga is szójáték.

²⁾ V. ö. SZARVAS G. értekezését: Az idegen szók használata és írása Nyr. 22. k., pl. a 486. lapon: «De ezek a sok színbe játszó s ingatag

V. Egy szónak két ellentétes jelentése.

A többértelműségnek legkülönösebb esete az, mikor egy és ugyanaz a szó két ellentétes jelentéssel használatos. Egy angol nyelvész, KARL ABEL ilyen című értekezést tett közzé: *Der Gegensinn der Urworte.*¹⁾ Ebben számos olyan szót összeállított, a mely a legrégebb ismert nyelvben, a hieroglifák nyelvében két-két egymással ellentétes fogalmat jelöl, minők pl. öreg—fiatal, erős—gyöngye, serény—lusta. Hasonló példákat idéz az arabból s néhány indogermán nyelvből. A szerző azt fejtegeti, hogy az ilyen szók eredetileg csak a két képzet közti vonatkozást fejezték ki. Nem tudom, mennyi állhat meg ABEL elméletéből, indogermán példái közül sok legalább is kétes, de bizonyos, hogy vannak olyan relatív értékű kifejezések, melyek két ellentétes szempontból tekintve két ellenkező képzetet jelölnek. Ilyen pl. a kezdet és vég, az eleje és vége, mert az eleje is csak egyik vége a tárgynak: azért jelent a szláv nyelvekben *kon* kezdetet is, véget is (horv. *od kon do kon* kezdettől végig, azaz tkp. egyik végtől a másikig, v. ö. m. *végtől-végig*). Így a latin *altus* magas is, mély is, a szerint, hogy alulról vagy fölülről nézzük-e.

A legtöbb esetben nem lesz eredeti ez a kétértelműség. A két jelentés sokszor egy közös eredeti forrásból

határok közt mozgó szavak, a melyeknek igazi jelentésével a velük élők legtöbbje nincs is mindig tisztában, s a melyeket a nép egy része nem is ismer, azonkívül, hogy a hazai kifejezések rovására szaporodnak és tenyésznek, még az érthetőségnek és világosságának is legtöbbször kárával járnak. «Én az én ángyom jelenlétében mindig *genirozva* érzem magamat.» Nem hiszem, hogy akárki is meg tudná kellő magyarázat és fölvilágosítás nélkül mondani, mit akar az idézett mondatban a *geniroz* jelenteni: a nők körében kevéssé forgolódott fiatal embernek *féltség magaviseletét-e*, vagy az ángyikáért titokban epedőnek *elfogultságát*, vagy valamely elkövetett, napfényre kerülhető csiny miatt való *röstelkedését*, vagy épen a vétkes öntudatból származó *szorongást-e*. Ezek a színtelen, rugalmas, sokat s ép azért semmit mondó szavak közszájon forognak, fölötte kapósak, mert fölmentenek bennünket a választás nehézségétől, a fúrasztó s terhünkre eső gondolkodástól.»

¹⁾ Előbb külön, aztán összegyűjtött értekezéseiben: *Sprachwissenschaftliche Abhandlungen*, Leipzig, 1885.

eredhetett, mint pl. a német *Ort* a középfőlnémetben kezdet és vég jelentésű, de csúcsot is jelent s innen aztán elülső és hátsó csúcsot egyaránt. — *Félelmes* ma csak az, a mitől félnek, de eredetileg általában minden, a mi félelemmel jár, pl. egy régi levélben: «Az várnak az több falai nem filelmesek» = nincs ok a félelemre, hogy bedülnének. Így értjük aztán, hogy *félelmes* régi nyelvünkben, egész a XVIII. századig, félénket is jelent: Aki félelmes és nem bátor, menjen el: *quis est homo formidolosus et corde pavido?* vadat (HELTAI-féle biblia). Inkább félelmes vala, hogynemmint kítől félni kellene: *metuens magis quam metuendus* (DECSI). Félelmes a követ, alig mér szólani (GYÖNGYÖSI). — *Futni* lehet valamitől és lehet valami után, azért ez az ige régi nyelvünkben nemcsak valaminek kerülését, hanem ennek ellenkezőjét, a reá való törekvést is jelenti: Sokszor mint veszedelmest futja és kerül, ami javára való (PÁZMÁNY). Ellenben: Azon vagyok, azt futom, hogy szolgálatom után eliljek (LEV. T.). Békeség dolgát futja (TRÓDI). Senki azt ne fussa, ne üzze, mint tehessen sok pénzre, jószágra szert (MA.). — *Összeütközik* tkp. általában összetalálkozásfélét jelent, innen aztán jelenthet ellenséges összezapást, de kifejezheti a megegyezést, összhangzást is, mint PETŐFINEK köv. mondatában «Az álom gyakran csodálatosan összeütközik a valóval» (Tigris és hiéna). — A finn *puhkaa* első sorban a. m. pihog, zibál, tovább aztán kétféle képzetársulással '(elkendezve) dolgozni' és 'abbahagyni a munkát, pihenni', azaz pihegni, kifűjni magát. — *Üreskedik* eredetileg a. m. üres v. szabad ideje van, azért régi nyelvünkben kétféle képzetársulással téllenséget is, de buzgó foglalkozást is jelent: Üresködő vagy hévoldkódó (HORV. K.). Imádságokba iredkődik (KAZ. K.). Jó művelkedetőkben iredkődnének (TEL. K. stb. NYSZ.). — A *mustra*, mivel kiválasztott részt jelent, a népnyelvben két ellentétes jelentést vehetett föl: annyit is tesz mint kiváló, mintaszerű, de annyit is, mint kiselejtezni, kimustrálni való. Érdekes, hogy a MTszban *mustra juh* a 'kiváló jelentés példája, Cz. F. szótára szerint ellenben «*mustrajuh* oly juh, melyet mint nem szaporításra valót a többi közül kivettek». Így a német *schlecht* ebben a szólásban *schlecht und recht* jót jelent: mind a két jelentése az 'egyenes, egyszerű'ből indult ki, s ez maiglan fönnmaradt

a *schlicht* hangalakban. — Az olasz *bravo* egyfelől rablógyilkost jelent, másfelől derekast, jót, mind a kettő a 'bátor' jelentésből (l. bővebben A jelentéstan alapvonalai 45). — Ide tartoznak általában az úgynevezett *vox media*-k, a semleges szók, melyeknek jelentését megszoríthatjuk jó vagy rossz irányban.¹⁾

De egészen más módon is keletkezhetnek ilyen ellentétes jelentések, úgyhogy egyik a másikból, fokozatos fejlődés által áll elő. A legnevezetesebb ilyen példa a francia *tuér* 'megölni', mert eredetije a latin *tulari* 'megölni! Ez persze lehetetlen föltevés volna, ha nem tudnánk, hogy a mai jelentés ebből a régi francia kifejezésből indult ki: *tuér le feu*, eloltani a tüzet. Ez pedig eredetileg annyit jelentett, mint letakarni a paraszat, hogy megóvják a tüzet. Így vált lassanként a megóvásból ölés. — Érdekes minálunk az *indigena* története. A latin szó bennszülöttet, beltöltit jelent, de mikor a bevándorolt külföldit fölruházták a belföldi polgár jogával, a honosítással, *indigenitással*, ő rá alkalmazták az *indigena* nevezetet, ellentétben a bennszülöttel. — A *cifra* arab szó, eredetileg üreset jelent, ma ellenben diszszel rakottat. Az arabok e szóval a zérust nevezték, később átvittek a számjegyekre általában (v. ö. német *Ziffer*), aztán írásjegyekre, titkos jegyekre s talán az arabeszkre, és így jutott végre a mai jelentéshez (Körösi szerint a velencei olaszban, Nyr. 13:453, HALÁSZ IGNÁCZ nézete szerint «valószínűleg az óra czifrájából kiindulva; mely gyakran diszesen ki szokott festve lenni», uo. 17:255). — A latin *passio* szenvedést, de a hazai s az osztrák németiségben élvezetet, gyönyörűséget jelent; a közvetítő fok a szenvedély s valaminek szenvedélyes szeretete volt. — Az angol *down* 'le' eredetileg hegyet jelent; ó-angol *dūn* hegy, *of-dūne* hegyről (le), ebből *adoun* s a súlytalan kezdőhang elvesztével *down* 'le'. — A francia *milieu*-nek két ellentétes jelentése: közép és környezet, mert pl. ez a mondat: *nous vivons au milieu de la société*, tkp. a m. a társadalom közepett élünk, de aztán így értették: társadalmi környezetben élünk.

¹⁾ A szó semlegessé válhatik azáltal is, hogy két ellentétes irányban szoktuk megszorítani. Pl. a latin *sejungere*-t tárgyalva azt mondja MISTELI (Z. für Völkerps. 10:159): «Dem *conjungere* wurde das Kompositum mit *se* entgegengestellt, während der Begriff der Wurzel verblasste».

Más esetekben, igaz, hogy ritkábban, nem ilyen fokozatosan, hanem közvetetlen történik az átmenet az ellentétes jelentésbe, ha t. i. a két képzettömegnek valamely közös eleme elég erős, hogy áthidalja az ellentétet. *Adósnak* nevezték régente a hitelezőt is: Adósinak megfizete (Kaz. K.). Három adósnak estem kezében, az ketteinek megfizetem az adósságot (Érs. K.) Az adósság közös érdeke volt itt a kapocs, mely miatt az *adós* nevét átvittek a hitelezőre. Ugyanigy vitték át a *detteur* (debitor) nevét a régi francziák a hitelezőre, sőt a németek is néha a *Schuldner* nevet. A latinban, olaszban, francziában a vendég nevével jelölik a vendéglátó gazdát is (*hospes*, *ospite*, *hôte*). Az angol a nagypapa analógiájára az unokát nagyfinak nevezi (*grandfather*: *grandson*). — Több nyelv egy szóval fejezi ki az égést és a fagyást. Egy tiroli közleményben olvastam: «Heraussen *brennt der Reif* so stark.» Latinul azt mondták: *frigore urí*, szó sz. hidegtől égni = fagyni. Görögül *ἀποκατεσθαί* = elégni és megfagyni. Ezt TOBLER ADOLF, a jeles romanista, így magyarázta: «Grundbegriff: beissende, stechende Empfindung» (Vierteljahrschrift für wiss. Philosophie 9:122). A mordvinban is *pala*- fagyni és égni: finn *pala*- és lapp *puole*- égni, finn *palcle*- és lapp *pollto*- fagyni. BUDENZ ezt a hasonló hatás képzetével magyarázza (MUSZ. a *fagy* cikkben): «Az égést jelentő szónak ilyen, majdnem fonáknak látszó használata nyilván azon tapasztalásból indul ki, hogy az erős hideg is az állati (emberi) testben ugyanazon kellemetlen érzést kelti, amelyet az erős meleg idéz elő, s hogy az erős hideg által megromlott leveles növény csak olyan elperzselődöttnek mutatkozik, mintha tűz láng érte volna.»

A közvetetlen elváltozás eseteihez tartoznak azok, melyekben az irónia, gúny, tréfa, vagy viszont a hízkelkedés szerepel. Pl. *szépen vagyunk*, *jó madár*, *gyönyörűséges mákervág* stb. Az ősztek a hollót nemcsak fekete madárnak, hanem fehér madárnak is (*valge lind*) nevezik. A görögök a furiákat jóakaróknak, *Eumenidáknak*, az oroszok Rettenetes Ivánt jó *atyuskának* nevezték.

VI. Igekötös igék ellentétes jelentése.

Az ellentétes jelentések fejlődése különösen gyakori az igekötős igékben. Néhány igekötő, nevezetesen a *ki, föl, le, el*, különféle képzettársulások útján egy-egy ige jelentését valósággal ellenkezőre változtatja.¹⁾

a) *Kitakar, kitakaródzik* (valószínűleg egyik legrégebbi ilyen példánk) a takarásnak ellentétét fejezi ki. Lehetne pregnáns kifejezésnek magyarázni, mint CzF. szótára magyarázza: «Valamely tárgyat vagy testet takarójának elmozdítása által kitüntet, láthatóvá tesz. Takaróját elvetvén, testét kifödi.» — *Kiföd és kifödöz*, mely a *föd* és *födöz* tagadása, a NySz.-ban is előfordul több idézetben:²⁾ Kifedem, hadd lássa minden (CZEGLÉDI stb.). Mindezeket neki nyilván kifelé (ILLYÉS, XVII. század). Az ilyenekben a *ki* használatát nézetem szerint a legczélszerűbben a *be* ellentétéből és analógiájából magyarázhatjuk, ilyenféle lappangó következtetésből: ha *betakar, beföd*, takarást, födést fejez ki, akkor az ellentétes *kitakar, kiföd*, a takarásnak ellentétét jelenti. V. ö. Ez az, mely orczádat *ki-fedi*, szívedet *be-zárja* (NySz.). Urunk egy alkalmatosságban azt tanítá, hogy *be-*, más alk., hogy *ki-födjük* jótéteményinket (F.M., uo.). Ezt a magyarázatot alkalmazhatjuk több más ilyen esetre: *kikapcsolom*: *refibulo* PPBl. (igy *kicsatol*) ellentéte a *bekapcsolásnak*, tehát a *kapcsolásnak* általában. *Kiakaszt*: «Beleakadt az ostorom, akaszd *ki*, kedves gulambom» (Népk. 2: 95). «*Kiakaszodik* v. *kiakasztalódik*: akasztalt voltából kifejtőzik» (Nyr. 2: 522). Igy *csomagol*: *becsomagol*: *kicsomagol*; *pakol*: *bepakol*: *kipakol*. A *bujik, bukik* igék is alkalmasint csak *belebujást, lebukást* jelentettek eredetileg, s csak utólag keletkeztek ezek a kapcsolatok: *kibujik* a szeg a zsákból, *kibukik* valaki a vízből. A következő ritkább kifejezések pedig nyilván az ellentétes *beborul* és *beroked* analógiájából keletkeztek: «*Kiborul* az

¹⁾ Megjegyzem, hogy az itt tárgyalt kifejezéseknek egy része latin és német hatás alatt keletkezhetett, v. ö. *de-tego, dis-jungo, se-jungo, auf-decken, ent-decken, los-binden, ver-kennen, ver-lernen* stb., sőt *denascitur* meghal! L. ezekről pl. BRUGMANN, Indg. Forsch. 1: 175.

²⁾ Tévedett tehát Kúnos I., mikor azt hitte, hogy «a régi nyelv még nem ismeri e használatot» (l. Budenz-Album 210).

ég:¹⁾ szokottabban kiderül» (CzF.). «*Kirekedt-e* már a torka?» (JÓKAI: Rab Ráby I. kiad. 3: 93). S ilyen még a *beletanul* ellentéte: *kitanul* («valamely ismeretből lassanként kifogy, kivetkezik» CzF.). — Nem így keletkeztek, de szintén a *ki* igekötő által lettek tagadó jelentőségűvé: *kiközösít* (a latin *excommunicat* fordítása, v. ö. *kizár, kizásít, a közösségből kirekeszt*, továbbá szintén a latinból: *kiküszöböl* = *eliminat*); *kizaboláz* (Oda ment itatni, hogy kizabolaza. ARANY: TSz. 1: 7).

b) *Föltakar, fölföd, fölfödöz* szintén ellentéte a takarásnak, födözésnek: «vminek takaróját, födelét, leplét fölemeli s ezáltal láthatóvá teszi» (CzF.); «fedés által eszközölni, hogy fölszínre jusson, hogy feljőjön a láthatóságba» (Kúnos, Nyr. 9: 535). Jőj és felfedjed a palástját; venis et *discooperis* pallium (Bécsi K.). A te szömérmed fel ne fedeztessék: ne reveletur turpitudo tua (HELT. Bibl. stb. NySz.). A leplet amikor felfedi (Gyöngy. Cup. 16). Kérni fogjuk, hogy felföldjék ajkai (Vön.). Ezek szintén a *letakar* ellentéteül keletkezettek, de talán inkább a rokonjelentésű *fölbont, fölszakít, föltép, fölás, föltár* analógiájára (vö. Kúnos id. h.). Ugyanígy támadhatott a sokszor megrótt *fölszár*: «vminek zárát felnyitja» (CzF.), «*fölszárul*: vminek zára felnyilik» (uo.). De megran az ellentétes *lezár* is (vö. Kúnos, Nyr. 11: 12). — Nevezetes példa a szintén sokszor megrótt, de országszerte divó és kifogástalan *fölszáll*: ennek kétségkívül ellentéte, a *leszáll*, adott létet. («Felszáll a kémény, pipafüst. Felszáll a köd, a por. Sóbajtásai, imái felszállnak az égbe». CzF.) Szakasztott ilyen újabb eset még: *merül: lemerül: fölmerül* (CzF., BALLÁGI²⁾); vö. *bukik: lebukik: fölbukik, fölbukkan*, és ném. *auf-tauchen*, lat. *e-mergi*, továbbá lat. *scandit* hág: *ascendit* fölhág: *descendit* leszáll!

c) Szintén az ellentét miatt alkalmazzuk a *le* igekötőt a *leakaszt* összetételben (ellent. *fölakaszt*, vö. az a) pontban *kiakaszt*; így *lekapesol, lecsatol* is):

Abhängen: levenni a mi fel van akasztva, leakasztani (MÁRTON J.). A kerek kalapot szegről leakasztván (Jók. Hétközn. 1. kiad. 5). Leakasztott a falról egy huszártrombitát (Jók. Eppur sí m. 1. kiad. 1: 123).

¹⁾ Magam is hallottam egy ízben: «Már egészen kiborul.»

²⁾ «Ha a vízből föl lehet bukni, a szánkóval föl lehet dőlni s a labda föleshetik a háztetőre, merülni is nemcsak alá, hanem föl is lehet» (SZÁRVAS G. Nyr. 23: 323).

A földerül ellentétéül van *Vilkovicsnál ledeverül* (mint az említett kiborul a leborul mellett): «A napnak földerültével felkelnek keserveim, a napnak ledeverültével lecsordulnak könynyeim» (Munkái 1:30).

A *le* igekötő változtatja ellentétes értelművé a *-z* és *-k*-képzős denominális igéket. *Leplez* a. m. lepellel ellát, eltakar, letakar, de *leleplezi* leveszi róla a leplet, tehát éppen ellentéte a *letakarásnak*: (de MANDICHNÁL az Ember trag. 3409. sorában *föl-leplezés-t* ír *leleplezés* helyett: «Az organizmus titkai közel állnak ma is már a fölleplezéshez»). — *Fegyverez* (NySz.), ma *fölfegyverez*, ellentéte *lefegyverez*. *Lefegyverzés*, *lefegyverkezés*: Désarmierung (1834. NyUSz.), Lemondasz rólók s lefegyverkezel? (ARANY, SHAK. 14:20.) Egész táborát is lefegyverkeztetni (VITK. Munk. 2:158.) Így szerel: felszerel, leszerel. *Alorozáz*: maskieren, de *lealorozáz*: demaskieren. Éjfélkor *lealorozoztak* magunkat (KOVÁCS P. Fars. kaland 50, OKtár). Hát te vagy? kérdé *lealorozozva* magát (uo. 79.)¹⁾ Így kantároz: felkantároz: lekantároz: fékez: fölfékez: lefékez; nyergel: föbnyergel: lenyergel: szerszámoz: fölszerszámoz: leszerszámoz (hátas lovat, nyerges paripát). *Leágaz*, *leagallyaz*, *leinház*, *lekacsol*: ágát, gallyát, indáját lenyesi. *Lelevelezni* (a szőlővesszőt), *leharasztolni* (a kelt, a fát): abblatten, abblättern (MÁRTON J.). *Lefölöz*, *lehaboz*: leszedi a fölét, habját. *Leporoz*, *leporol*: leveri róla a port (*kíporol*: kiveri belőle a port). *Lemohoz*: leszedi róla a mohót (BALLAGI). *Letetéz*: leszedi tetejét (pl. asztagnak, CzF). Ilyenek végül: *lefejéz*, *lehámoz* (leszedi a *hámját?), *lehársol* (leszedi a kérgét).

d) Az *el* igekötőnek ide tartozó szerepéről idézhetem SZARVAS G. véleményét: «Az *el* igekötő a cselekvésszó jelentésén oly módosítást is visz végbe, hogy alapértelmét ellenkezőre változtatja; pl. *formázik* — formát ölt, formás lesz, *elformázik* — formáját elveszti, formájából kikel... Noha találkoznak a megfelelő német kifejezésekkel, mégse mondhatók tehát germanizmusoknak a köv. kitételek: *elnez*: versehen, *elismér*: verken-

¹⁾ V. o. *Leóna* nem *levállazottan* (*décolléte*, kivágott ruhában), mint már szokásban ily helyen; öltözve volt elég burkoltan (VARGA J. Találkozások 112).

nen, *elét*: missverstehen, *elmagyaráz*: missdeuten stb.» (Nyr. 21:448—9. hasonlókép no. 12:519). Van egy másik *elnezés* is, a. m. kimélet, bocsánat; ez is tkp. a. m. vminek nem-nézése, tekintetbe nem vétele. *Elügyeli* a Székelyföldön néhol a. m. nem ügyel rá, nem veszi észre (MTsz.)¹⁾ *Elhasonulás* legújabb nyelvészetünkben a hasonulásnak ellentéte.

Az imént felsorolt használatokból néha még az eddigiek-nél is különösebb jelentésfejlődés ered: hogy t. i. bizonyos esetekben elmarad az igekötő, s az ige megtartja új jelentését, olyant tehát, mely eredeti jelentésének egyenes ellentéte.

A mi *bogoz* igénk CzF. szótára szerint «holmi szalag-, fonal-, kötélnemű testeken csomót köt»; ellenben BALLAGI szerint «fonal csomóit, bogait oldogatja», tehát éppen ellentéte az előbbinek. Az első jelentéssel látjuk a NySz.-nak kuruczkori idézetében: «Medvebőrös kurta kocsók, s bogzott haja a vállán lóg». A másodikkal szerepel a köv. mondatban, mely a szerajevói merénylet utáni vizsgálatra vonatkozik: «A monarkia egyelőre bogozza a merénylet szálait» (egy hírlapi cikkből) vagyis törekszik megoldani, megfejteni a bonyolult ügyet. Ez utóbbi értelemben tkp. *kibogoz* = a bognak kioldása²⁾, mint *kilakar* = a takarásnak megszüntetése. Ámde, ha folyamatos vagy beálló cselekvésről van szó, el szoktuk hagyni az igekötőt, pl. erre: *Bujj ki* innen! azt felelhetjük: *Bujok már*, Kovács PÁL írja (Fars. kaland 38, Olcsó ktár): «Minél közelebb jutánk, annál inkább *alult* tüzem», nem pedig *elalult*. Így lett a *kibogoz* igéből ennek az új jelentésnek megtartásával egyszerű *bogoz*.

Ugyanígy van az *ágaz* és *fatlyaz* igéknek két ellentétes jelentésük: *ágaz*, 1. a fa ágait levagdálja [*leágaz*]; 2. vmit

¹⁾ *Elismerni*: verkennen (MÁRTON J. 1803). Egészen elismerlek ma e gyors változatban: fast muss ich dich heute ganz verkennen (SZENYVY: Messzinai hölgy 61). *Elismertek*, másnak gondoltak (VAS G. Nemzet nap-számosságai).

²⁾ *Kibogoz*: vminek bogjait kioldja, kibontja. Gordius csomóját nem bírta a macedoni Sándor kibogozni. Átv. ért. vmely szövevényes, bonyolított ügyet, kérdést kifejti. CzF.

ágakkal felszerel; favillát ágazni» (BALLAGI); *fattyú:* fattyú-hajtásait lenyesi, *fattyúzik:* fattyút szül.

Leples a. m. lepellel letakar, rejteget. De homlokgyövest ellenkező jelentéssel szerepel ebben a mondatban: »Mi ismételve kijelentjük, hogy addig leplezünk, míg a tisztaeszlári ügy olyan férfiak kezében lesz, kik minden áron rituális bünt akar-nak esínálni» (Egyenlőség 1882. A. sz. 8. l.). Itt *leplezünk* = *leplezünk*. — Így *hámoz, hávelyez, lac-sol* (tisztítani a dohányt s egyebet a fattyúnövésektől, SI.) tulajdonkép ilyenekből rövidültek: *lehámoz, kihávelyez, lekacsol*¹⁾. Hasonlókép: *heh-nyózná, lehernyózná* a fákat: *behehnyózná* emít annyit tenge, mint hernyókat rakni rá» (CzF). A fákat lelkiismeretesen *hehnyóztatás meg*» (ARANY J. Életéből 64). V. ö. még: *shabozza:* spumam decerpit, *lehabozza:* despumat, *meghabozza:* a spuma purgat» (KRESZK.).

Érdekes a régi *nyakaz* s az újabbán nem ritkán előforduló *fejéz* ige eh. *lenyajakaz, lefejéz*, s ezek a német *köpfen* (s ang. *be-head*) igrére emlékeztetnek; vö. viszont *ent-haupten*, lat. *decollare, de-capitare*.²⁾

Nyakaz Tisóznál stb., *megnyakaz* Bécsi K. stb. (NySz.). — Halálra ítélte *fejézni* (CzF). A míg a királyokat *fejézték* vagy agyonlőtték (A Hét 1910. 729). A szultán, ki most *fejézteti* rendre a szakácsokat (Miksz. Különös házasság 1901. 2: 174).

Róni a. m. beróni, fölroni, *leróni* pedig tkp. a. m. a ro-vást lefaragni. Mármost *leróhatatlan* helyett azt írja SZENVEY: a *róhatatlan* szörnyű tartozás: die unabtragbar ungeheure Schuld (Messzinai hölgy 50).

A felsoroltakhoz számíthatjuk még a *fajul* szót eh. *elfajul*, ha t. i. fölyeszszük (noba adataink nincsenek rá), hogy *fajul* és *fajlázik* eredetileg a. m. *fajzik* vagyis származik. Valamint azt mondták, hogy *elfajzik*, szintúgy mondták: *elfajlázik* és *elfajul* ilyen értelemben: elűt a fajától (Vörösmartynál így is: *kifajult* ezudarok), tehát a tagadó jelentést az igekötő adta ezeknek az

¹⁾ V. ö. Oly meséket adsz lehuvelyozni, melyekre elmém elégtelen (KEMÉNY Zs. Erény és illem 28), V. ö. ném. *Schale: schalen*.

²⁾ •*Enthaupten*, auch positiv: *köpfen*, d. h. sich mit dem Kopfe zu tun machen» (Porr: Pröp. 436). V. ö. finn *latra* csües: *latvata* lenyészni; továbbá ang. *skin* 'bőr' és 'nyúzni'.

igéknek (a használatukról l. MNy. 6: 127, 227). Minthogy azonban *fajul* csak az *el*-lel szokásos, maga az egyszerű ige is ez; a tagadó jelentést vette föl s a XVIII. század óta mindig gyak-rabban fordul elő így.³⁾

Oh ki fajult a szívem! nem érzi önön ügyem (= oh mily elfajult Amade Versei 259). Nem látod, Árpád vére miként fajul? (Denzs.) Fajult korunk (Vrrk. Munkái 1: 57). Ossán, ki a fajulni kezdő ivadékok az elődök örényeire visszaemlékeztetné (ARANY Lev. 1: 61). Élni hogyha nem fajulva tengés, olesó időnek hasztalan soka: ... ő az, ki által lettünk és vagyunk (ARANY: Széck. eml.). Fajult világ (GYULAI Költ. 312: ugyanígy a nép-nyelvől is MNy. 10: 188). Például ragyogjon a fajuló nemzet előtt (Gyui, Katona és Bbánja, így Romhányi). — V. ö. vmire, vmire *fajul*: Félte, hogy végtére a kálvinistaság s Mahomet tévelygésére ne fajuljon (már a 17. száz. NySz.). Vajjon az ismeretség s kölesönös tisztelet nem fajul-e szerelemmé (ONKANNYK Beszélyei 29). A munkaszüntetés zendüléssé fajult.

Más esetekben is tapasztalhatjuk, hogy az egyszerű ige föl-veszi annak az összetételnek a jelentését, melyben igen gyak-ran előfordul. A *fejéz* ige pl. nemesak — mint láttuk — a *lefejéz* jelentését vette föl, hanem a *befejéz* és *kifejéz* igékét is (a régi nyelvényben több más jelentése van):

A dalt'e vers fejezi (Kisr. S. Somlyó 1: 27). S kegygyel adott feleletét mindig szal fejező (Kisr. S. Gyula 2: 53). — Már megszokták hallani szavamat, mikor hús énekek fejezem bajomat (Árvos 48, Abafi kiad.) Ő azt az érzeményt bölesen fejezte, mely engemet sötétben lelkesít (SZKSVY: Messzinai hölgy 113).

De mindezek egyúttal következő szakaszunkba, a ráértés rovatába vágnak.

VII. Ráértés.

A jelentésváltozásnak egy igen fontos oka az, a melyet ráértésnek nevezhetünk (nevezik jelentés-sűrűsödésnek és tapadásnak is, francziául: *contajon*, továbbá *adacquatio*-nak, de lehetne *adaptatio*-nak is nevezni. BRÉALnál *raccourcissement*, rövidítés). Az újabb nyelvtudományak egyik elismert tétele, hogy a szó a mondatban él, s ebből a képzetársulás tör-

³⁾ *Fajár*: Jögenyer valamelyik nyelvűjtnál alkalmasint csak a *fajár* szó átalakítása vagy pontatlan írása volt (v. ö. MNy. 8: 116, Nyr. 7: 62, NySz.).

vényénél fogva következik, hogy az egész mondat értelme visszahat a benne szereplő szók jelentésére.¹⁾ Elismert igazság az is, de a jelentéstan s a szófejtés az elméleti igazságot nem eléggé alkalmazza a gyakorlatban, — hogy a mondatainkban gyakran előforduló szókapcsolatoknak egész jelentését ráértjük a mondatnak arra a szavára, mely legerősebb benyomást tesz érzelmünkre vagy képzeletünkre.

Itt megkülönböztethetünk többféle esetet, vagy legalább az eseteknek két nagyobb osztályát: egyikben a jelzős kifejezésnek vagy összetett névszónak egyik tagja veszi föl az egésznek a jelentését, pl. *tokaji bor: tokaji, gulyásleves: gulyás*; a másik osztályban egy-egy igés szólásmódból veszi föl új jelentését vagy a névszói része, vagy az igéje, pl. *tónkre megy: tónk, időt mulat: mulat*. Lényeges különbség nincs közöttük, mindezekben az történik, hogy a kifejezésnek hatásosabbik tagja (az uralkodó képzet) mintegy magába szíja az egész kifejezés tartalmát, az egészszel egyértékűvé (*adaequat*) lesz, s aztán az egésznek képviselőjéül szerepel, a többi pedig mint magától érthető elmarad.

Így vette föl *folyó* a folyóvíz, *ürmös* és *pezsgő* az ürmösbor és pezsgőbor jelentését, s így keletkeztek pl. a következő rövid kifejezések (vö. NySz.): *leves (étek), lábas (fazék), drótos (lót), mordály (puska, l. SZARVAS, Nyr. 20:1), korsi (szekér), hintó (-kocsi), sertés (-marha), tenyéri (-bíza), lörköly (-pálanka), lipcai (-túró), egyenes (-román), arany (-forint), üveg (-palaczk), temető (-hely, -föld, -kert), havas (-hegy), kaszáli (-rét), legelő (-rét, -hely), gyűjtő (-szállka), pápa eh. pápaszem (Ormánság MTsz.), takaréka (-pénztár). V. ö. még: Elvonás, NyF. 11:48 és SZARVAS G. Nyr. 10:162.*

Más nyelvekből való példák: görög *πλατεία* 'utca', eh.

¹⁾ «Mondatban él a szó» (l. ZOLNAY: Mondattani búvárlatok, NyK. 23:35). «Ein Wort gewinnt seine Bedeutung aus dem Ensemble von Elementen, in welchen es steht» (WEARNER: Untersuch. über die Grundfragen des Sprachlebens). «Es ist ebenso richtig zu sagen, dass der Sinn der gebrauchten einzelnen Ausdrücke vom Sinn des ganzen Satzes abhängig sei, wie dass der Sinn des Satzes von dem gebrauchten Worte abhängt» (ERDMANN 29). — A ráértésről általában l. ERDÉLYI LÁSZÓ értekezését Nyr. 34:385.

πλατεία 'odós', 'egyenes út' (innen lat. *platea*: olasz *piazza*: m. piac), lat. *persicum* (*malum*, baraczk), *prosa* (*oratio*), *maxima* (*sententia*), olasz *siesta* (*ora*, tkp. hatodik óra), fr. (*capitaine*) *général* (szó sz. általános kapitány).

Néha viszont a jelzett szó veszi föl az egésznek a jelentését, ha t. i. az illető kapcsolatban fordul elő leggyakrabban. Így *lábas marha*, *lábas jószág* ezzé rövidült: *marha*, *jószág*. Továbbá: (*lökés* v. *elő*) állat, (*belépő* v. *alazó*) jegy, (*kis-*) *ded*, és *dedő* (l. Elvonás id. h. v. *királyi*) *tábla*, (*képviselő-*) *ház*, (*vers-*) *költő*, (*könyv-*) *író*, (*ruha-*) *szabó*, (*nap-* és *eső-*) *ernyő*, (*nap-*) *kelet*, *nyugat*, *este*, *irradta*.

Más nyelvekből: *princeps* (*senatus*), *minister* (*principis*, ill. fr. *ministre* eh. *ministre d'état*), *milia* (*passuum*), *chambre* (*des députés*).

Összetett országneveken vették föl a *francia*, *bosnya*, *szillya* szók a melléknévi jelentést, t. i. ezekben: *Francia ország*, *Bosnia ország*, *Scythia ország*, még pedig ilyen analógiák szerint: *Magyar ország*, *Német ország* (l. Elvonás id. h.); holott az előbbieken maga a jelző (*Francia* stb.) főnév s az ország neve volt. De nyelvünkben igen közönséges szokás, hogy főnév szolgál jelzőül, hisz a főnév és melléknév közt nincs is olyan alaki különbség, mint az indogermán nyelvekben. Evvel függ össze a következő jelenség is. Régi költőink szeretik ezt a kifejezést: *rárószem*, *rárótekinet* (= *sasszem*, *sastekintet*, *ráró* = *halászó* sas). Ezek birtokos összetételek, de átvitt emberekre alkalmazták, olybá vették, mintha az első főnév tulajdonságot fejezne ki (ráróéhoz hasonló), s azért aztán úgy használták, mintha melléknév volna:

Ráró tekinteti s deli szemléleti (azaz tekintete, szemlélete, LISZTI). Díszesség termete, járása gyorsaság, *ráró* tekintete (GYÖNGYÖSI). *Cedrus* az döröka, tekintete *ráró*; egész teste: *hattyu*, *galamb*: engedelmé... (GYÖNGYÖSI: Thüköli). *Ráró* tekintetű és *cedrus* termeted (AMADEJ. V. ö. evvel: *Ráróforma* szemed vidámuljon kedveddel (THALY: Adal.). Továbbá: És képzeletemben bálványomul lakott *amazon* szépséged, *istennő* alakod (ARANY: Murány 2:76: így, külön szónak írva, mintha *amazoni*, *istennői* volna). Te rossz dög! *tolvaj* a nézése is (ARANY: Arist. Darazsak 863). Fut szegény most lóhalálban, *vaczkor* a tekintete (ARANY: Arist. 1:376). Bódit mint szesz s nem oltja szomjadat, Éva almája, de *vaczkor* az *íze* (ARANY L. Délib. hőse 139; *fanyar íze van: fanyar az íze* = *vaczkor az íze van: vaczkor az íze*). Vö. még: Szép a szeme, de *ördög* a szíve (Kovács: Köz. 104).

A szójelentések történetében igen nagy szerepük van az igés kifejezéseknek vagyis igék és hozzájuk tartozó névszók állandó kapcsolatainak. Szavaink e különféle kapcsolatokban különféle jelentést vesznek föl: mást jelent a *vált* ige ebben: *pénzt vált*, és mást ebben: *inget vált*; mást értünk a *fogás-on* ebben: *négy fogást ettünk*, s ismét mást ebben: *ügyes fogással vezették félre az ellenséget*. Az ilyen jelentés ráragadhat a szóra, úgyhogy aztán a névszót vagy az igét e szóláson kívül is ugyanabban a jelentésben használjuk, pl. *tudsz: vilátni?* = tudsz-e aprópénzt adni arany v. bankó helyett? A *tönk* szó a csöddel lett rokonértelmű, s azt lehet mondani, hogy a tönk fenyeget vkit v. a tönk szélén áll. Ezt a jelentést ebben a szólásban vette föl: *tönkre menni*. Azt mondták a hajósok: tönkre megy a hajó (s így is: *tökere mégy*), ha a vízben lapangó fatönkbe ütközik.¹⁾ — Ma azt mondjuk, hogy *agyonhajszolnak* vagy *agyonlánczoltatnak*, sőt *agyonhallgatnak* vkit, azaz halálra hajszolják stb. Az *agyon* szó ezt a jelentést az *agyonul*, *agyonver*-féle kapcsolatokban vette föl. — A *világ* szó eredetileg csak világosságot jelentett, miní ma is van még *holdvilág*, *gyertyavilág*, stb.²⁾ és SZÉCHENYI *Világ*-ja is a m. világosság. A 'mundus' jelentés kétségkívül ilyen szólasokban fejlődött ki: *világra jönni*, *világra hozni*. (Ugyanilyen fejlődést mutat a szláv *svet* s az oláh *lume*; a magyar s az oláh talán a szláváságból vette át a második jelentést.)

A latin *copia* eredetileg bőséget, szaporaságot jelent; a 'másolat' jelentését ebből a szólásból vette föl: *facere copiam* 'szaporítani, sokszorozni'. — Az olasz *palio* köpenyt és versenydíjat jelent; a magyar *pályá* mai jelentését ebből a szólásból kapta: *correre il palio* 'a versenydíjért futni, pályázni,

¹⁾ L. Nyr. 38:134. Ott idézték Jókai Arany emberének köv. helyét: 'A Duna, mikor megárad, elszaggatja a partjait s az onnan letépett nagy fákat behömpölygeti a medrébe; azokat a gyökereikhez tapadt földtömegek a víz alá húzzák s a felfelé vontatott terhes hajó nekimegy a *tuskónak* s kilyukasztja a fenekét. A víz alatt ólálkodó *tökétől* se tudomány, se tapasztalat, se ügyesség meg nem oltalmaz; a legtöbb dunai hajó az ilyen lapangó *fatuskók* miatt vesz el.'

²⁾ 'Csicsóéknál ég a világ', 'Kocsáriósné, gyűjts világot'. (Népdalok.)

pályafutás. — A *zsálmány* ebből a német szólásból lett: *den Sackmann machen*, mintegy 'fosztogatól szerepelni'.

A *gög* egy a *gége* szóval. Átvitt jelentéssel ezekből a régi szólásmódokból vált ki: *göget mutatja, kiülő göggel beszél, lebocsátja gögét* stb.¹⁾ — Érdekes a *garat* is. Ez a malomban a töltő láda, a tölesér, mely lejárja a felöntött búzát. Csak Bugát óta használjuk mai anatómiai értelemben, s ezt Bugát, mint maga mondja, ebből a régi tréfás hasonlathól következette ki: *felöntött a garatra*.²⁾

Rendkívül fontos a ráértés szerepe az igék jelentése fejlődésében. Az idetartozó jelenségek közül láttuk már azt a legnevezetesebbet, hogy egy-egy igekötő az ige jelentését egészen ellenkezőre változtatja, sőt ez a jelentés aztán az igekötő nélkül is megmaradhat. De nemcsak az igekötő, hanem egy-egy másféle határozó is elmaradhat így. Régezte azt mondták: kivégezni vkit *a világból* (NySz.), ma egyszerűen kivégezni. Sok más állandó kapcsolat is befolyásolja az ige jelentését, ezt látjuk pl. igen gyakran, ha állandó tárgya van az igének. A régi nyelv szerint vki *ülöl mutat* vhol, azaz az időt tölti (teszi, hogy az idő *múljon*). Innen aztán maga *mulat* már régóta kétféle jelentést vesz föl: 1. időzik, tartózkodik valahol, 2. jól tölti az időt, *jól mulat* (vö. NyF. 35:35, Szolán). — Szatmár megyében ha azt mondják: megyünk a *hegyre kötni*, mindenki érti, hogy megyünk a szőlőhegyre szőlővesszőt kötni. — *Vkire vetni* eh. vkit okolni, valószínűleg régi rövidített kifejezés ilyes szólásból: *okol vetni valakire* v. *rávetni vkire a dolgot*. — *Beéri emivel* régebb íróinknál meg eredeti tárgyával is előfordul: *beéri útját v. szükségét emivel*. — *Hajt* állandó rövidítés eh. lovat hajt. — A francziában *pondre* 'tojik' = lat. *ponere*, tehát tkp. *oca ponere*.

¹⁾ L. NySz. Az ott idézettekhez járuljanak itt a következők: *Lebocsátja gögét, reá tartotta magát... = suo parlamento è così grave...* (Fal. 125). *Mellyére és göggel beszél* (uo. 614).

²⁾ 'Siquidem habetur proverbium hungaricum: *felöntött a garatra*, quod vino se plus justo indulsisse metaphorice significatione significat, alia vero ex parte instrumentum *garat* appellatum pharyngi bene conveniat: ideo pharyngem *garat* appellavimus' (Természettudományi Szóhalmaz: v. ö. NyÜSz.).

Néha a főnévi igenév elhagyása módosítja a főige jelentését. *Készül elhová, t. i. menni*. Kovács *nem akart* (t. i. *lenni*, Alsó-Fehér m.). Falun *szeretek* (mondják Erdélyben). Egy boldond oly követ vehet a kútba, melyet két okos se bírhatna ki (Dug. Péld. 2:94), t. i. *húzni*. Így legújabbban: *engedj be eh. engedj bemenni!*

VIII. A gyűjtőnevek s a többes szám.

Az alakijelentéstan azoknak a logikai vagy lélektani kategóriáknak a rendszere, a melyeket az egyes nyelv külön alakokkal, rendszeren külön képzésmódokkal megkülönböztet; ilyen pl. a többes szám, a melléknév fokozása, a gyakorító ige, a műveltető ige jelentése és használata stb. Már próbáltam ezeket a jelenségeket némi rendszerbe foglalni (A jelentéstan alapvonalai című értekezésemben), a TMNy-ban is tekintettel voltam rájuk a szóképzők szerepeinek megállapításában, s most megkíséreltem egy ilyen kategóriának kissé bővebb vázlatát: a gyűjtőszók használatának áttekintését és a mennyiben vele összefügg, a többes számát is.

A gyűjtőszó az úgynevezett gyűjtőfogalom kifejezője, főleg több személynek vagy dolognak egységbe való foglalása. Ennek legegyszerűbb módja az összeadás vagyis az egyes személyek és dolgok nevének összetétele, pl. *boldog-boldogtalan* ~ az egész nép, *adás-vevés* ~ kereskedelem, *fél-alá, elül-hátul* ~ mindenfelé, *far-faray* ~ ügyeskedik, mesterkedik, *dül-fül* ~ dühösködik (tehát a gyűjtőnevek mellett gyűjtőigék is lehetségesek). Ide tartozik sok ilyen személyragos névszó: *ápu-boga, örege-apraja* stb. A finnugor nyelvekben gyakran szerepelnek ilyen összeadások gyűjtőnevekül: vogul *uj-zul* 'vad+hal' = állat, finn *maa-ilma* 'föld+levegő' = világ, zürjén *nii-pi* 'nő+fi, leány+fiú' = gyermekek.¹⁾ Ez utóbbival elemeire nézve rokon a magyar *nő-p* 'nő+fi, nő+férő', de ebben az összetétel rég elhomályosult s most egyszerű gyűjtőnévül szerepel. Sokszor

¹⁾ Sok példát idéz Beke Ödön valamennyi finnugor nyelvből NyK, 42: 346—356.

hangváltoztató összetétellel, ikerszóval fejezzük ki a gyűjtő fogalmat: *ringy-ronggy, lim-löm, giz-gaz*.

Vannak azonban nyelvünknek, mint a legtöbb nyelvnek, egyszerű gyűjtőszavai is: *had, sereg, faj, nem, falka, család* (szláv eredetű), *szemét, gaz, buza, rozs, gabona* stb. stb. De rendszeren az egyedi fogalom nevéből új szót képezve alakítjuk meg a megfelelő gyűjtő fogalom nevét.

A magyarban, mint sok más nyelvben, legtöbbször a *-ság* *-ség*-féle képzés vagyis a tulajdonságok elvont neve szolgál gyűjtőnévül annál az egyszerű oknál fogva, hogy a közös tulajdonság jellemzi és összefoglalja az egész csoportot.¹⁾ Pl. *legénység* = a legények összessége (*Mannschaft*), *ifjuság, fiatalság* = az ifjak összessége (*Jugend, juvenus, óbolg. junota*); vö. *senectus, senatus, magistratus*, továbbá pl. gör. *phratría*, óbolg. *bratrija* 'Brüderschaft' stb., l. Brugm. Grundriss 2 a: 435); török *pasalik* pasaság, tartomány (úgy mint *güzellik* szépség stb.).

Ilyen képzésű gyűjtőnevek példái nyelvünkben a következők (a közkeletűekre nem idézek forrást):

alatltság (szerb *alat*, török *halat* 'kötél', a magyar szó tehát eredetileg a hajóköteleket együtt jelölte, vö. Asbóth, Nyelvtudomány 5:51), *asszonyosság* ('asszonyok összessége' Fal. 670), *bogárság* (a szarka «szedi a sok bogárságot», «mindennemű bogárság vándorol a begyébe» stb. Herman O., l. Nyr. 44:48), *cselveltség, diákság, ellenség, fiatalság, gyulogság, huszárság, ifjuság, jobbagyság, katonaság, követség, leányság* («a l. bent a körbe» Arany: Rege; «mint fogja tánczosnémat körül a *lyányság*» Vitk. Munkái 2:86), *legénység* (ma rendszeren csak katonaság vagy hajólegénység, de ezelőtt általánosabb értelemben is, pl. «Egyszerre eltávoz tőled a legénység» 1790, Orpheus 2:69, Gy. Csépany István: Egy gögös lánykához), *lovasság, malaczság* (malaczkok: «Oh de csak hamar történt anyjoknak halála, melyet a malaczság azért nem sajnála» Dug. Péld. 2:151), *nemesség, papság, parasztság, pásztorság* (Fal. NU. id. Budenz-Album 183, a NySz-ban csak elvontan, pásztorkodás

¹⁾ «Sehr gewöhnlich geht eine eigenschaftsbezeichnung über in die bezeichnung dessen, dem die eigenschaft anhaftet» (Paul: Prinzipien 781).

értelmében), *polgárság*, *vokonság*, *szegénység* (a szegény nép, a jobbágyok' értelmében a régiéknél igen gyakran, l. NySz. pl. A gabonát a mint a szegénységnek kioszszam, Nagyságotól tanuságot várok» LevT. 1:192), *szomszédság* (Heltai 99. mese), *lanárság*, *lársaság*, *tüzérség*.

A *törökség*, *latárság*, *magyarság*, *oláhság* (mindezek együtt Gyarmathy Nyelvmesterében 2:58), *népnetség*, *tótság*, *görögség* («az egész görögség» Péterfy J. Platon a görög philosophiában), *zsilótság* (NySz.), *kálvinistaság* (NySz.).

Írórság, *előjáróság* (v. *előjáróságy*), *fölügyelőség*, *hatóság*, *igazgatóság*, *kiadóság* (kiadóhivatal', Rill Pedagógiai Szemléjében mindig így volt: szerkesztőség és kiadóság), *kormányzó-ság*, *olvasóság* (BHirl., id. TMNy. 585), *rendezéség*, *szerkesztőség*, *tanításág*, *tanulóság* (id. uo.), *üzletvezetéség*. Ezek mind főnévvé vált igenevekből valók s egy részük még egyszerűen gyűjtőnév, mint *tanításág*, *olvasóság*, de nagyobb részük hivatalt jelent, igaz, hogy ezek is első sorban gyűjtő értelműek voltak (*kormányzáság* még további jelentésfejlődéssel a politikai területet jelöli, melyre a hivatalnak illetékessége kiterjed). Hivatalt jelentő gyűjtőnevek még: a *pápaság*, *elnökség*, *porosz-lóság* (Heltai: Háló 187), s a területre is vonatkoztatva: *érsék-ség*, *püspökség*, *prépostság*, *apátság*, *királyság*, *hercezség*, *ur-aság* stb. — Ismét igenevekből: *ingóság*, *fekvéség*, *jár-andóság*, *várandóság* (eh. vö.: «Gyötör, holott mint várományt csak a jövőbe bírom» Szász K. Shak. 14:149).

Főnévvé vált befejezett eselekvésű igenevből: *bízottság*, *kirendeltség*, *küldöttség*.

Külön csoportot tesznek a nagyobb kiterjedésű helyiségek gyűjtőnevei: *alföldség* («a Délibáb . . . oly sajátzerű tündértengere a sík alföldségnek», Lukács: Tiszántúli kis magyar 9: «hej a síkon, itt lakom én . . . a rónaság elejében, az alföldség pitvarában» Lisznai: Új palóc dalok 21), *faluság* («Több összetartozó falut mond a székely faluságnak» Döbrentei a Berzs. kiadásban 229), *földség* (szárazföld', földrajzi műszó), *gyöpség* (gyepes hely MNy. 11:380), *hegység*, *helység*, *jégség* («Már ápr. havában a Davis szorost fogjuk szeldesni, s ha a jégségen áttörünk sikerül, utunkban jóval előre leszünk» Palásthy: Angolok az Ész. Sarkon 33), *bátság* (lapvidék helyetti),

mezőség, *növénység*,¹⁾ *pusztaság*, *réség* (Herman O. HKönyve szerint általánosan használja a nép), *rónaság*, *síkság*, *szégség* (Pet. Szilaj Pista), *térség*, *vidékség* (Fal. 657, 788), *völgyesség* (Vör. 1:276, családi kiad., Rákosi: Shak. 13:66, Bp. Hirlap, 1891. IX. 14. vczikk), *tótság* (tóvidék).

Közbevetőleg mondva, vannak ilyenféle gyűjtőneveink -s-képzős melléknévekből fejlődve is, jobbára erdőfélék nevei, minők pl. *fenyves*, *nádas*. Ezek ilyen jelzős kifejezésekből rövidültek: *fenyves erdő*, *nádas hely*, vö. *fás hely*, *bokros hely*, *diófás hely*: nucetum PP., továbbá (a NySz.-ban): *fenyves-erdő*, *makkos-erdő*, *vadás-erdő*, s még az ilyen latin képzéseket: *arbus-tu-m* Baumplanzung, 'mit Bäumen versehenes', *carectum* 'mit Riedgras bestandener Ort' (Brugmann: Grundriss 2 a:434; tehát a képzésük olyan, mint *jus-tu-s* igazságos, *scelestus* bűnös, l. uo. 218). Magyar példák: *bükkös*, *csemetés* CzF. *cseresnyés*, *cserfás* CzF, *fenyves*, *fiatalos* 'faiskola' (Kármán: Fanni 8; NySz: *fiatalos erdő*; *fiatal* régebb nyelvünkben *csemetét* jelent), *fűzfás* és *iharcos* (Lehr: Toldi 454), *gesztenyés* (Lisznai id. h. 194), *gyümölcsös*, *nyáras* és *nyires* NySz., *rekettlyés* v. *vakottlyás* OklSz., NySz., *tölgyes*. Használók még: *nádas*, *kukoriczás*, *rózsás* («Vannak Helikonnak csendesebb rózsási, hol zúgnak az édes örömmek forrási» Csokonai: A hadról); végre: *méhes* és *ménes*.

Visszatérve a -ság -ség képzőre, sok ilyen *mezőség*-féle vidék neve tulajdonnévvé változott, mint pl. maga a *Mezőség* Erdély közepén és a *Nyírség* Szabolcs megyében. Sok ilyen vidéknévknek már alapszava is tulajdonnév (többnyire vármegye neve), úgyhogy a képző tulajdonkép fölösleges volt, s talán csak a *mezőség*, *erdőség*-félék analógiája miatt alkalmazták. Ilyenek: *Bakonyság* (LevT. 1:313), *Baranyaság* (Bogáti Fazekas M. id. Széchy: Pannóniai ének 129), *Barczaság* (már 1635-ben: Szöllösi: Szenán basa 11); ném. *Burzenland*; alapszaváról l. MNy. 11:241), *a Besztercezség* (1749. MNy. 11:374), *Bosznaság* (Lisznai: Krón. 1692:93), *Erdélység* (Pann. ének,

¹⁾ «A Kaukaszus növénysége» (Bp. Hirlap 1893. I. 6, 11). A B. H.-nak ugyanaz a dolgozótársra köséget is írt közet helyett, mert ezt és a növényszót hibásnak tartva kerülni akarta.

ÉrdK 400b, MA. Tan. előb. 5). *«Liptóságban és az Szepességben»* (Valkai: Genealogia 1576. 54), *Ormánság* (már 1257, ugyanakkor így is *Ormánköz*, l. Czinár; előfordul *Ormán* és *Ormánhida* is uo.; *orman* törökül a. m. erdő), *Rómaság* Lobb. K. 230, 237., más kódexekben is, l. erről Katona L. Nyr. 27:517), *Somogyosság* (ÉrdK. 496, Helt. Krón. 28b. 41), *Szilágyosság* (Lisznyai: Krón. 86), *Szerénység* (ÉrdK. 593b), *Zalaság* (uo. 496, *Szalaság*, Túri György haláláról, 16. száz. 11). — Ide tartoznak még a népnévekből s más effélékből származó tulajdonnevek (vö. a már előbb említett *tótság*-féle gyűjtőneveket): *Hajduság*, *Jászság*, *Kunság*, *Órség*, *Székelység*, *Zsidóság* mint Judaea magyar neve szerepel kódexeinkben (l. NySz.).

A *-ság*, *-ség* képzésű szók néha nem egyenlő vagy egyenmű személyek vagy tárgyak összességét jelölik, hanem különféle, de összetartozó alkotórészekből álló egészet, s ennek alapszáva a fő alkotórész neve. Ilyenek pl. a *vendégség*,¹⁾ *ünnepség*, *vérség* 'rokonság' (először elvont, de aztán gyűjtő értelemben: «két jó atyafiság jó vérséget térszen», «nagy nemből, nagy vérségből és familiából való úri ember» NySz.), *kereszttség* (itt magának a szlávsgbólátveit alapszónak eredetileg gyűjtő értelme is volt, vö. még *kereszt-apa* 'kereszttség által való apa' stb.), *halottság* 'minden, a mi temetéshez tartozik, a halottas háznép is' (Hajdu m.).

Néha a gyűjtőnévnek már alapszáva is gyűjtőnév, úgyhogy a kettő közt csak árnyalati különbség van. Ide számíthatni már az eddigiok közül is egyiket-másikat: *erlőség*, *Szepesség* stb. Ilyenek még: *népség*, *nemzettség*, *község* (*közönség*), *rajság* (méhraj NySz.), *táborság* (uo.), *gazság* 'giz-gaz' (Tiszamellék), *apraság*, *aprabítség* (Kármán: Fanni 41). — Itt említhetjük a számnév-félékből képezettek: *sokaság*, *többség*, *kisebbség*, *háromság*, *négyesség* 'négy személyű isten' (Dávid Ferencz: vö. *istenség*, továbbá: *egység*). A számnévekből képezett gyűjtőneveknek nagy szerepük van az indogermán nyelvekben, finnugor és török nyelvekben is vannak gyűjtő számnevek (vö. NyK.

¹⁾ Vö. finn *pöytäkuunta*, szósz. asztalság, Tischgesellschaft, Tafelrunde. Vö. még: «Nem tudom, mi lesz a nagy *ebélség* v. nagy *vacsoráság*» (a nép közt hallottam).

2:316), s a magyarban is ilyeneknek lehet tartani a *kettőnk*, *kettőtök* analógiájára újabban keletkezett *hármánk*, *négytőtök*-féle alakokat (l. Nyr. 30:279, 44:307).

Itt-ott elvont jelentésű főnevekből is képeznek gyűjtőnévféléket, pl. *dagályosság* («kiken a módi szél s d. erőt vette» Vitk. Munk. 2:77), *dagajatlóság* («rosszul volt vmi d. miatt» Thaly: Rákóczi-tár 1:380, id. Phil. Közl. 6:366), *gondság* (16., 17. száz. NySz.), *hűség* 'felekezetiiség' («kiket a h. vagy a nemzetiség... elidegenített» Vitk. Munk. 3:134), *ponyvaság* (16. száz. NySz.), *rendség* («dicsérni kezdtem házi rendségöt» Vitk. 2:33), *szégyenség* és *szidalatlóság* (16. száz. NySz.), *titokság* («kilép a napvilágra, a hol nem védi t.» Bp. Hirlap. 1893. XII. 1. 1).

Főlöszlegesen *-i* képzővel alkották ezeket a 18. század vége óta divatba jött gyűjtőneveket: *emberiség*, *nemzetiség*, *helyiség*, kétségkívül a *humanitás*, *nationalitás*, *localitás* hatása alatt (vö. NyUSz.; az *emberség*, *nemzetiség*, *helyiség* persze mást fejeztek ki).

A sok *-ság*-*ség*-féle gyűjtőnév analógiájára egyik-másik ilyen képzésű devorbális főnév is gyűjtő jelentést vesz föl, pl. *mulatlóság* (vö. *vendégség*), *eleség*, *nyereség*, *vesztőség*, *költség*, *fizetség*.

A *-ság*-*ség* mellett helylyel-közzel másképzésű gyűjtőnevek is előfordulnak, s ezek közül különösen érdekesek a *-zat*-*szel* végűek (vö. Simonyi: A MNyelv. 2:106, 294, Szily K. Nyr. 29:31). Régiek a következők: *baltozat*, *deszkázat*, *hőjazat*, *szarvazat*,¹⁾ *télőzel* (mindezek épületrészekre vonatkoznak), továbbá *ruházat*, *ágazat*, *korpázat*. Ezeknek a *-z*-képzős igék szolgáltak alapul: *baltoz*, *deszkáz*, *hőjaz* (házhéjjal ellátja az épületet), *télőz*, *ruház*. A következő csoport is régi: *fajzat*, *magzat*, *rajzat*, *nemzet*, a *fajzik*, *magzik*, *rajzik*, *nemz* igékből (mind a felsorolt szók a NySz.-ban; vö. még *sarjazat* 'ivadék' Dug. Peld. 2:63). Ezeknek, különösen az előbb felsorolt épületneveknek analógiájára keletkeztek már régebben: *mennyezel*, *cserépzél*

¹⁾ MTsz.: NySz.-ban nincs, de van *sarvazás*, *sarvaz*, *kiszarvaz*, tehát a *sarvazat* is bizonyára régi.

(Kol. Tört. 406), épületnek és seregnek *fejzele* (frons exercitus stb., NySz.), *orrozat* (hajó orra), kút *szódaatja* (JordK. 52a, I. Móz. 27. fej.); továbbá Calepinusban *nyelvezet* (és *nyelvezés*: dictatio, vö. fr. *langue*: *langage*, olasz *lingua*: *linguaggio*) és MA.-nél: *csüllagzat*, *felhőzet*, *fellegzet*. Újabbak a többi közt a következők (egy-egy ritkábbak még NyUSz. 395), első sorban ismét épületrésznevek az előbb említettek erős analógiája miatt: *alapzat*, *butorzat*, *előzet* (MNyszet 6:336), *falazat*, *farozat* (Éthn. 4:11) és *farozat* (Freeskay: Mest. Szót.), *födélzet*, *gerendázat*, *homlokzat*, *kápuzat*, *körzet*, *küpozat* 'kupola' Jók.), *léczet*, *lépcsőzet*, *oromzat*, *oszlopszat*, *padozat*, *padlózat*,¹⁾ *párkányzat*, *rácsozat*, *rostélyhat*, *talpazat* és *talapzat*, *vasazat*. Továbbá *alakzat*, *bohózat*, *csoportozat*, *erezet*, *gépezet*, *hálózat*, *kölélzet* (vö. *jödélzet*), *módozat*, *négyzet*, *nővényzet*²⁾ (vö. *virdyhat*), *személyzet*, *szérkezet* (egy kódexben is), *táblázat*, *versezet*, *körzet*, *kőzet*. Ez utóbbihoz hasonlít a régi *szózat* (*ab obsoletio *szóc*, magyarázza Beregszászi: Dissert. 134, így Budenz is MUSz. 303, vö. más jelentéssel: *kővezet*, *szavazat*). A *ruházat* (öltőzet) analógiájára keletkezett ez a csoport: *fejgyezeret* (Pázmány-nál *fejgyevezés*; *fejgyevez* ige is van Zrinyinél), *vértezet*, *pán-czélzat* (Szász K. Nibelungok 83), *szíjazat* (Fal. 638, mellette *szíjaz* ige). Gyöngyösi alkotta ezeket: *fürtőzet*, *varazat* (l. Nyr. 27:254), *tollazat* (Kemény J. 3:6:77; ezt Gyöngy. után Faludi is használja 30, 637, s ő nála *tollaz* ige is van). Ezekhez csatlakoznak a következő újabbak: *hajzat*, *szőrőzet*, *fogzat*, v. *fogazat*, *csontozat* (*minél fejlettebb csontozatú a esikő* MHirlap, 1891. X. 9. 18), *ülegzet*, *izomzat*: *lombozat*. A következők többé-kevésbé -z-képzős igeikre támaszkodnak: *nevezet*, *végezet*, újabban *végzet*, *helyzet*, *képzet*, *irányzat*, *ezélzet*, *czímzet* (a levélen, Jók. Eppur si m.³ 4:95; vö. *czímzetes*), *környezet*, *tervezet*, *szervezet*, *különbözet*, *pontozat*, *redőzet*, *rétegzet*, *sorozat*, *szabályzat*, *tagozat*, *lisztázat* (a diáknyelvben ellentéte *piszkozat*), *hangzat* (Gyöngyösinél, id. Nyr. 27:254, aztán Könyinál 1780. Első hajós 24, Kazinczynál 1790 id. NyUSz.). Az utóbbi analógiájára képezte Kazinczy a

¹⁾ Márton Józsefnél *padlázat* (szabálytalanul képezve, mintegy *padlás-ból*) 1818 és 1823 Plafond és laquear alatt ötször.

zengzet, *leugzet* szókat, csak hogy itt igehez járult a -zet; vö. *faragzat: faragmány* PP. 1801. és *pettegzet* Vitk. Munk. 2:127. (a tigrisbőrön «egyenetlenebbek a pettegzetek»). — *Titokzatos* csak így, melléknévképzővel fordul elő (így ez az elavult iskolai műszó: *domborzati viszonyok*). Csak kivételesen olvasunk ilyent: «Dugonics kommentálása nélkül jóformán *titokzatos* maradna mindörökké» (Eendrödi, Beöthy-féle képes Irodalomtörténet 1:603).

Valamint -z-képzős igeiből -zat, -zet-végű főnevek, szint-űgy keletkeztek -l-végűekből -lat let végűek, pl. *talpat*, *talpalat*, *sarkal*: *sarkulat*, *gerezdel*: *gerezdelet*, *hangoslik*: *hangoslat*, *munkál*: *munkálat*, *csatol*: *csatolat* (l. ezeket a NySz.-ban), *padol* és *megypadol* (NySz.), *padolat* (SzD-nál, u. o. *padozat*), *bérel*: *bérellet* (1795 NyUSz), *díszlik*: *díszlet*¹⁾ *sereglük*: *állatsereglet*, *szükséglet*: *szükségletet*, *búvárol*: *búvárlat*, *érzéklet*: *érzékletet* (az utóbbi öt csak a 19. sz.-ban). Ezek többé-kevésbé gyűjtő jelentést vettek föl, különösen, ha az alapul szolgált ige jelentésétől eltávoloztak, pl. *talpalat*, *sarkulat*, úgy hogy látszólag -lat -let-féle képzés keletkezett; így lett aztán már igen régen a *szeglet*, *szeglet* főnév, holott *széget* ige ilyenféle jelentéssel nem fordul elő. Legrégibb bibliafordítók ilyeneket képeztek: *császárlat* imperium (vö. *vezérlat*), *ezímerlet* titulus, *könyöklet* cubitus (a *könyökök* ige jelentése távolabb áll), *sósolat* salsugo, *kopaszlat* calvaria. Hasonlókat képeztek aztán a 19. században. Kétfagúak: *egylet*, *többllet* (néha *kevesebblet* is), *képlet*, *készlet*, *részlet* (*egészlet* is divott egy ideig a mennyiségtanban), *tárlat*²⁾. Háromtagúak: *másodlat*, *rövidlet*, *szigorlat* (vö. *vizsgálat*). A -lat let előtt igei alapszó: *úrlat*, *kereslet* (vö. *kínálat*), *részlet*. — Az *egyesül-et*, *társul-at* analógiájára is keletkeztek ilyenforma gyűjtőnevek: *testület*, *közület* (Gemeinwesen), *völgyület* (Herman O.

¹⁾ Eleinte csak elvont, díszlés-féle jelentéssel. A viruló természet felséges díszletében a lelket esendes imádásra gerjeszti (Kisf. K. Vig. besz. 11, OKtár). Vö.: Háza merő díszlet, fényes cselédségo, kísérete számos, cifra öltözéke (Sárosy: Tromb. 256, Abafi kiad.).

²⁾ A nyelvújítás korában itt-ott *tárlati* is előfordul, mostanában pedig *tárolni*. A *tárlat* előbb 'Üfning' értelmében (NyUSz), mai jelentésében Budenznek egy kézirati jegyzete szerint először Brassai használta 1853-ban a Szépirodalmi Lapokban.

Ész. Madárv. 7). A város e lapos vidék egy völgyületében terjedt el (Vas. Ujs. 1879. 26:177). Hegysorok metszik át kevés téreit s zárják el völgyületét (P. Napló 31:272. tárcza).

Néha az egyszerű *-ék* képzővel is alakultak gyűjtőnevek, jobbra az alapul szolgáló ige jelentésénél fogva, pl. *maradék*, *habarék*, *keverék*, *vegyűlék*, *készülék*, *öltözék* (ételék Sárosy: Tromb. 142, Abafi kiad.). De különösen az *-adék*, továbbá *-lék*, *-alék* végű deverbális képzések szolgálnak gyűjtő fogalmak kifejezésére: *töredék*, *sápredék*, *hulladék*, *romladék*, *ivadék*, *csapadék*, *fonadék* stb. (l. TMNy. 490); újabbak neha már névszóból is: *nyáladék*, *zsiradék*, *csontadék*; — továbbá: *moslák*, *főzelék*, *ázalék*, *töltelék*, *sőprételék* (NySz.), *tartalék* stb. és látszólagos, de aztán valósággal is derominális képzések (vö. TMNy. 492): *morzsalék*, *torzsalék* (MTSz.), *zagyvalék*, *aprólék* *mosólék* (NySz.), *seprőlék*, *csomólék* (u. o.), *százalék*.

Még más képzésű eselekvés-szókat is lehetne említeni, pl. *-mány*-képzőseket: *vetemény*, *gyűjtemény*, *választmány*, *külválmány*. Így más nyelvekből, pl. finn *laudoitus*, ném. *Tafelung*, deszkázat: *laudoitaa*, *täfelu* deszkázni; finn *höghenistö*, ném. *Gefieder* tollazat: *höghenistöu volna az igéje, *federn* tollazni (vö. f. *kalastaa* halászni > *kalasto* halastó). — Még említhetjük a magyar *keresztelő*, *esküvő*, *menyegző*-féle gyűjtőneveket; ezeknek pl. a finnben többes számú kifejezések felelnek meg: *ristiäiset*, *viikkijäiset*, *häät* (l. Munkácsi B. Budenz-Album és Budenz U. Al. 301.) Vö. lat. *nuptiae*, *epulae* stb. eff.

A gyűjtőnév néha minden alaki változás nélkül egyedi névvé válik (mint más nyelvekben is, l. Brugm. Kurze Vergl. Gr. 337, 357): *uraság*, *asszonyosság*, *királyság* eh. király (Vala egy gazdag királyság régenten, kinek két fia... RMK. 2:261), *rokonság*, eh. rokon (a 16. században igen gyakran, l. NySz.), *fejedelemség* («a pokolnak minden fejedelemségit rabbá téve» Huszár Pál Préd. h. 4). *Gzimboru* és *seyjál* eredetileg szintén gyűjtőnevek voltak.

A gyűjtőneveket a különféle nyelvek nem egyaránt kedvelik. A latin pl. (mint Szarvas G. fejtegeti NyK. 10:144) az objektív, szemléletes előadást szereti, s míg a modern nyelvek azt mondják: *fiataltság*, *polgárság*, *papság*, *katonaság*, a latin inkább így szól: *adulescentes*, *cives*, *sacerdotes*, *militēs*.

De némileg ugyanilyen viszony van a mi nyelvünk s a német közt: sokszor gyűjtőnevet használ a német, mikor mi inkább az egyedek többségét emlegetjük, pl. *Nachkommenschaft*: *utádok*, *Dienerchaft*: *szolgák* (noha van *eselédség*, *szolgaszemélyzet*). Kulesár Endre szerint «a népnél nem is gyakori a *-ság*-képzős gyűjtőnév; inkább *katonákkal* v. *katonákat* mond, mintsem *katonaságot*» Nyr. 19:300¹⁾.

Ez a *katonákkal* alak sajátos magyar kifejezésmód: egyaránt gyűjtőnév és többes szám. *Károlyiék* pl. = egy Károlyi család, míg *Károlyiak* = valamennyi Károlyi, az egész K. nemzetiség (l. Nyr. 12:34). A *macskóék* = a macska társaival együtt (uo. 7:37). Érdekes alak: *ucáimék* (a NySz.-ban 17. s 18. százi példák). Az őrvideki nyelvjárásban *-ék* egyszerűen a birtok többségének kifejezőjévé vált: *lovaimék*, *lovakék* = *lovaim*, *lovaidd* stb. (l. NyF. 9:9).

Bár a magyar népnyelv nem igen kedveli a *-ság*, *-ség* képzős gyűjtőneveket, viszont sok olyat használunk a magyarban gyűjtőnévül, a mit más nyelvek többes számmal fejeznek ki. Ilyen pl. a *haj*: ném. *Haare*, finn *hiukset* stb., a *foyam fáj*: *die Zähne tun mir weh*, *ruha*: *Kleider*, *adósság*: *Schulden*, *költség*: *Kosten*, *szünet*: *Ferien*, *alma*: *Äpfel*, *körte*: *Birnen*, *cseresznye*: *Kirschen*, *bab*: *Bohnen*, *borsó*: *Erbesen*, *nyílka*: *a rózsá*: *die Rosen*, *az ibolya*: *die Veilchen blühen*; *drága a tojás*: *die Eier sind teuer*. — A gyümölcs- és virágneveket mi csak akkor rakjuk többesbe, ha több fajtáról van szó: *jó almák*, *szép rózsák* = jó almafajok, különféle szép rózsafajok. De hisz ilyenkor még az anyagneveknek is van többesük: *jó borok*, *jó sörök*.²⁾

Vö. Pompás *káposztákat* Ez Ágnes néni (Mikszáth: Mikor a méces... 1903, 234). Nagy konyhukat ütöt, drága leveket csap és kényes falatok közt torkoskodik (Fal. 7. Az ő szavai *tázek* légyenek melyekkel felgerjedjen a hallgatók szíve (Pázm. Préd. c3). Mogszúntak a szelek.

¹⁾ Egy újabb nyilatkozat szerint is (Nyr. 44:320) «a magyar a tömeget az egyes, önálló egyének sokaságának tekinti... a magyar ember *tüzereket* lát a Vérmezőn, míg a német csak *tüzérséget*; a németnél a *tüzérség* harcra, míg a magyarral a *tüzér*».

²⁾ Veszek borokat, jókat, gyöngyöcsiket (RMNy. 2b:75). Jobbat mi nem találunk ennél az *két borból* (uo. 62).

enyhül a tél, olvadnak a *jégek* (Dayka Kult. 44, Abafi kiad.). Az idő igen meglágyult, *szép évszázadok* járnak (Vitk. Munk. 2: 87). Az végbeli hadak lassan jöhetvén az *sárokon* és az *nagy vízekon* (Tokóly Lev. 24). Vele együtt igen nagy *árvizeken* s nagy *sárokon* mentünk le Csórára (Rettegi, Hazánk 1: 140). A posta elkésztet a *sarak* miatt (Kaz. Pály. 297).

Némileg gyűjtőnévnek tűnik föl nyelvünkben a páros testrészek és ruhaneműek neve: *szem, fül, láb, csipő, csizma* stb. (s aztán *fél szem, fél láb, felemás csizma* stb.) Vö. *szemem: méine Avyca, tenyerén hordani: auf den Händen tragen, nadrág: Hosen, csizma: finn saappaat, bajusz: finn cikket* stb. — Ezekben az esetekben nyelvünk eredetileg kétségkívül a kettős számot (duálist) használta, mint néhány rokon nyelv mai napig használja (l. Kertész: Über den finnisch-ugr. Dual, Keleti Szemle 14. k.).

Noha a gyűjtőnév egybefoglalást jelent, tehát határozott logikai különbség van a gyűjtőnév s a többes szám között, a határ mégis néha ingadozó. Pl. a magyar számnév s a számnév kísérté főnév többséget jelent, s az alakja mégis egyes számú, mintha gyűjtőnév volna. Előfordul az is, hogy valóságos gyűjtőnevet főlélesleges módon többes számba tesznek.¹⁾ Így különösen a *nép*-et: Szabad népek valánk s azok legyünk (mi magyarok, Czuczor: Riadó). A népek várták vasárnap sokan a templomba (Nyr. 3: 32. Sok példa a NySz.-ban). Nevezetes, hogy ez sok más nyelvben is előfordul: görög *λαοί*, fr. *gens*, ném. *Leute* (az ófölnémetben még egyes számú alakja is van: *liut* 'nép'), óbolgár *ljudije* (egyes sz. *ljud*), ang. *folks*. A többes szám mindezekben az 'emberek' jelentését vette föl.

Igen érdekes a gyűjtőnevek szerepe a mondat szerkesztésben. Gyakori eset t. i. más nyelvekben is, a magyarban is, hogy a többi mondatrészt olyan formában vonatkoztatják a gyűjtőnévre, mintha ez többes szám volna, úgyhogy pl. alanyul használt gyűjtőnévre többes számú állitmányt stb. vonatkoztatnak. Vö. gör. *ὡς φάσαν ἢ πληθός, pars militum carsi sunt* stb. (Ziemer: Junggramm. Streifzüge 2. fejt., Paul: Prinzipien, Kongruenz). Hegedüs I. Értelmi egyezés a görögben NyK. 25. k.

¹⁾ Megrótták, hogy jogászaink *kamat, perköltés* stb. helyett sokszor *kamatokat, perköltéseket* mondanak stb., l. Nyr. 44: 68. — Aprótlékok Kist. S. Munkái 1893-i kiad. 8: 284, így más íróknál is.

Üdvözjeiti ő népet ő bünöktől = ipse salvum faciet populum suum a peccatis eorum = *αὐτὸς γὰρ σάσει τὸν λαὸν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἀμαρτιῶν αὐτῶν* (Máté 1: 21, MünchK., így ÉrdK. 343). Mikoron kibocsátta . . . az népet, nem hozá által őket . . . (JordK. 36). Az egész város népe . . . igen örülének (VirgK. 57). Azt mondják a szegény nép, hogy . . . (LevT. 1: 169). Hanem ti dallamos nép, hagyjátok el (Arany: Arist. 2: 229). Jámber népe a kis helynek halkan lépve gyűlnek, mennek (Arany: Ünneprontók). Lássuk, az asszony nép, gyere, hogy solymásznak (Ar. B. H. 8. ék.). — Ki magyar *nemze!* az időben pogányok valának (ÉrsK., Orsolya-Legenda). Az fáknak *ágo-bago* madarakkal ékesültettek (ÉrdK. 510). Majd mind egész Magyarország eleibe menének (Helt. Krón. 36). Az egész *község* foggyorral fogtak járni (Mon. Irók 3: 142). Hogy az egész *Israel* hallják és megfölemljenek (KCsipkés: V. Mózes 13: 11). Végre nagyobb *része* azon nyugodnak meg, hogy fölben hadakozásokat semmiképen ne hagyják (Hall. HHist. 3: 219). Ott is a sok *tótság* rájuk zendülének (Gyöngy. MV. 3: 154). Harminc lovat küldé, a *fele* szép paripák voltak, a *fele* közönséges lovak (Mik. TLev. 394). Derék fiúk ez az én pesti *trá-szom* (Kaz. Lev. 2: 15). *Élete* bús emlékezés és . . . gyötrelém napjai voltak (Bajza Munk. 2: 112). Jás ti *kócipor had* (Arany NC. 4: 61). Holnap az ifjú had, rendeli, kövessék (Ar. B. H. 10. ének). Zsákmánnyal is onnan *kiki* gazdagodnak (7. ének). De az alsóbb rend is széllyel a mezőben apróbb tüzeiknél lakomáznak bőven (Arany: TSz. 10. ék.). Ablakán apróbb tüzeiknél lakomáznak bőven (Arany: TSz. 10. ék.). Ablakán kövekkel hajigáltak be az *község* (Krizsa: Vadr.). Az összeköt (összekeit királyi pár máig is mind élnek (no. 449). — A névmás szerepel gyűjtőnév gyanánt az ilyenekben: *das sind meine Freunde, ce sont mes amis*. Néha a magyarban is: *Ez ugyan közönséges felelet* (Pázm. Öt lev. 323). *Ezzel* egyéb hírt nem írhatok; ez elég meleg hírek (Mikes 15. lev.). Gyűjtőneveknek tekintetni az ilyeneket is: *fölségek, nagyságtok, kegyelmetek* stb., tehát tulajdonkép egyes számmal járnak (pl. 'Nézzan Ientent kegyelmetek' Arany: Ágnes asszony), de sokszor többszámú mondatrészek vonatkoznak rájuk: Ő hatalmasságok élen jöttek vissza a vendégségből (Mikes 8. lev.). Ő múltóságok egy nyomorult köresmára szállottanak (no. 27. lev.). Nem tudem, miért találgatnak ennyit Asszonyságtok (Kaz. Diog. 108). Attól tartok, hogy megunnák kelmetek (Pet. JV). Tudják-e kegyelmetek aztat? (Arany: EA. 4. ének). Fölkérük általam fölségeket, nézzék s hallják meg . . . (Ar. Haml. 3. fv.) Ne higgyék kjetek (Krizsa Vadr. 365). Kentök mé sírnak-rínak? (Szeged népe 2: 149).

¹⁾ Néha összekeveredik az értelmi s az alaki egyeztetés: Ezt a nép hogy *hallá*, igen *megijedének* (KatLog. 3740). Az nép is, úgymond, *on köztük elegeré*: *populus, inquit, etiam statuit* (Mon. Képt. 35). *Kiomai vala* az nép és *szedik vala* az mannát (MA. Bibl. 1: 129). Fogadjon szót *fölsége*tek nekem . . . *béküljenek* ki . . . (Arany: János kir. 2: 2). NB. *Emelkedjenek* nagyságtok jó korán gyenge *nyoszolójokból!* Vigye ébredt szeméit a hegyek bérczeinek (Fal. 190)!

Viszont ssjátságos, hogy a magyar népnyelv a több birtok alakját (*lovaim, lovaid, lovai*) szereti gyűjtőnévnek venni¹⁾ és reá egyes számú mondatrészeket vonatkoztatni. Régibb íróinknál is találkoznak ilyen mondatok.

Teneked vagyon tiszta szemeid (EhrK. 123). Elvágattatik az oltárnak szarvai (BécsiK. 219). Elesett fiaik a németeknek (RMK. 6 : 144). Napról napra öregbödik az itióknek ellenkező dolgai (RMNy. 2b : 250). Az több atyjallai vesztég leveere (Ver. Verb. 87). Melyet a ti eleitek gyakran eselokedett (Deesi : Sall. Jug. 26). Ha békességben ennyi hadaink tanult volna (Zr: Török áfium). Fótus, kinek latorsági . . . utolsó veszedelmet érdemlett vala (Pázm. Kal. 678). Az ajtónak vagyon mind a két felől ajtóragasztói, ajtómelléki (Com. Orb. 134). Némelynek volt tíz-tizenöt sastollas, forgós szolgálai is (Apor: Met. 361). Apró marhájok, tyúkok, csirkékik soha sem káp egyéb szemet, mint fűmagot (Kaz. Pály. 179). Mennyi erdőläpi, mind papiros vóna, az ön sok báuatim mégse férne reá (Népk. 3 : 36). Folyhat le már bús könnyeid orcádra (uo. 2 : 181). Hamarébb elkopnék a ti lábaitok térdig (Merényi: Ered. népm. 1 : 58). Az írónak kezei azt írja néked (Nyr. 4 : 91). Aki elesik, annak a lábai főnek áll (Népk. Vas m. Más példák Nyr. 9 : 227).

De nevezetes, hogy néha még a rendes *-k*-képzős többes is így szerepel:

Ebeni közbírák engem mindazáltal oda citáltatott (LevT. 2 : 344). Nem tudja ké, hun a bírások? (Nyr. 3 : 323.) Lehúzza a harmatot azok a hegyek. Régen itt van ezek a bokrok. Ott van azok az előttenyi pénzek (mindez Nyr. 8:370). Hogy ugat az a sok kutyák (Nyr. 28 : 422). Kiábotatlan ez a kúek (Népk. Zala m.). Ződül máh a fiéák (Népk. Szatmár m.). Jön a lovak (uo.). Máh a fele marhák itthon van; csak néhány szekerek jár itt; sok kutyák szaladt arra (Népk. Szamosköz, Román József közlése).

Könnyen keletkezik ilyen szerkezet, ha a többes számú kifejezés valami egységes dolognak, pl. folyóiratnak, könyvnek, intézménynek nevévé válik. Szarvas G. szerint csak ez a szerkezet helyes: Megjött-e már a Fővárosi Lapok? A Nyelvtudományi Közlemények új korszakba lépett. A Gyurkovics Leányok minden könyvkereskedésben kapható. (L. Nyr. 22:185; ellenkező nézetet nyilvánított Kalmár E. Tanár. Közl. 27:215.) Azt is irták: A Proletárok olyan darab. Sőt: Csiky Proletárok-ját adták. Vö. még: Bácsmegyey Leveli Kazinczy fejlődésében kiváló helyet foglal el (Heinrich G. Kaz. Báesm. 28).

¹⁾ Azért keletkeztek talán némely nyelvjárásban *lovaimak, lovainkak*-féle alakok (vö. Zolnai, Budenz-Album 154. 2. j.).